

ERDŐSI PÉTER

Báthory Zsigmond ünnepi arcmása

A fejedelem és a ceremóniák

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem személyét, uralkodói kvalitásait élesen eltérő kortársi álláspontok övezték. Gyermekkorában, a katolicizmus erdélyi helyreállításának reményével fordult felé a nevelésében részt vevő jezsuiták és a pápai kúria; ehhez katonai sikerekre irányuló elvárások járultak, amikor fiatal uralkodóként belépett az oszmán birodalom elleni háborúba, míg a vele szembeszegülő erdélyi politikusok kivégeztetése olyan feszültségekre hívta fel a figyelmet, amelyek az addig is nyilvánvaló vallási megosztottságnál súlyosabbnak bizonyultak; a fejedelmi tisztségről való lemondásai és visszatérései végül politikai hitelét vonták kétségbe. Mindezt a propaganda és az ellenpropaganda élénk csatározásai kísérték, ami kitűnő terepet biztosít a befolyásolás korabeli technikái iránt érdeklődő történész számára. De vajon milyen egyéni intenciókkal vett részt a propaganda működtetésében maga a középpontjában álló személy, Báthory Zsigmond? Ezt a kérdést nem könnyű megválaszolni a forrásadottságok miatt. Ám a fejedelmi hivatást betöltő és az amögött meghúzódó személyiség kettősségének problémáját sem könnyű megoldani. Ha a személyiségről sokat nem is mondhatunk, legalább külön választhatjuk, amit a kortársak állítottak Báthory Zsigmondról, attól, amit ő jelentett ki saját magáról. Célszerű ezért olyan reprezentációs formákat keresni, amelyek Báthory Zsigmond személyes részvételét igényelték. Ilyennek tekinthetők azok a nyilvános szertartások, amelyek Báthory Zsigmond részvételével zajlottak. E szertartások képezik tanulmányom tárgyát. Báthory 1598-as lemondása után többször visszatér Erdélybe, többször távozik: mivel nem világos számomra, hogy ebben a politikailag zaklatott időszakban lehetséges volt-e olyan, a rendszerességre, szokásszerűségre épülő udvari élet, amelynek a szertartások részét képezik, uralkodásának csak első, leghosszabb periódusát vizsgálom, mely 1581-től 1598-ig tart.

Kérdés, hogy Zsigmond a nyilvánosság előtt önmagát mutatta-e meg, vagy inkább a fejedelmi méltóságot képviselte, saját személyiségét amögé rejtve; lehetséges, hogy a kettő nem is választható el egymástól. A fejedelem személyiségéhez való közelítés igénye tehát szigorú forráskritikát igényel, hiszen az ünnepek tényleges rendjét a róluk szóló leírások esetenként torzítva adhatják vissza.¹

A forrásokat ünneptípusonként csoportosítottam, mert így az ünneprendezés gyakorlata, rendszere élesebben rajzolódik ki. A csoportosítás következtében egymáshoz hasonló, rendszeresen visszatérő ünnepi szituációkban, adott szokásrend keretei közt vehetjük szemügyre újra és újra Báthory Zsigmond viselkedését. A szertartásoknak két fajtája fordul elő rendszeresen a forrásokban: a követszolgák és az erdélyi jezsuitákhoz fűződő vallásos rendezvények. Ezekhez azonban egy harmadik ünneptípus felől közelítünk: a fejedelmi szerep jellegzetességeinek bemutatását célzó olyan ünnepi alkalmakkal kezdeni, amelyek kijelölték a fejedelmi tisztség viselésének a kezdetét, a stádiumait és a végét. Az első három fejezet a fejedelem és az erdélyi ünnepek kapcsolatát mutatja be, a negyedik pedig ezeket kontrollálja Báthory Zsigmond II. Rudolf császárnál Prágában tett látogatásai elemzésével.

Nem lenne meglepő, ha a vizsgálódás nem eredményezne mást, mint az állandóan ismétlődő pozíciók, gesztusok, szavak katalógizálását. Ám az állandóság mellett változatosságra is számíthatunk. Azok a pillanatok pedig, amikor viselkedésében a fejedelem eltér a szabálytól, az elvárásoktól – ha nem is elhanyagolásukkal, félretételükkel, hanem sajátos módon való alkalmazásukkal –, egyéniségének egy-egy aspektusára írá-

nyítják a figyelmünket. Persze, a fejedelem szereplésének értékelése lehetetlen anélkül, hogy a ceremónia egészét – helyét, idejét, résztvevőinek körét, a nyilvánosság szintjét – szem előtt ne tartanánk. Így a vizsgálódás már nemcsak a fejedelemre irányul, hanem bizonyos mértékben az udvarára is, mint helyre és társadalmi entitásra, és azokra a városokra, ahol ő és udvara tartózkodik.

Megállapításaim a forrásanyag elrendezési módjának, az ünnepek típusonkénti kezelésének egyenes következményei, más módszer más eredményeket hozhatott volna. Báthory Zsigmondról ezúttal nem portré készül, hanem néhány vázlat arról az arcról, amit az ünnepi nyilvánosság előtt felöltött.

Szertartások az uralkodás fordulópontjain

1581 májusában a kolozsvári országgyűlés avatta a nyolcéves Báthory Zsigmondot apja, Kristóf fejedelmi utódjává. Az apa, alig tért vissza a gyűlésről az udvarba, meghalt. A halál bekövetkeztét, hiába volt törvényes utód, két héten át titkolták.² Az oszmán hatalmi jelvények gyulafehérvári átadása három hónap múlva, augusztusban nyugtázta a változást³, de az apa evilági jelenlétét kétesztendősséessel zárta le a temetés szertartása: a testet 1583-ban tették sírba a gyulafehérvári jezsuiták templomában. A temetésre összehívtak fogadták el Báthory Istvánnak azt a rendelkezését, mely a Zsigmond kiskorúságának idejére felállított hármastanácsra (Kovacsóczy Farkas kancellár, Kendi Sándor, Sombori László) bízta a fejedelmi hatalom gyakorlását.⁴ Ghyczy János, aki 1585-ben a hármastanács szerepét kormányzóként átvette, az 1588. évi medgyesi országgyűlésen mond le: a tizenöt évesen nagykorúsított, korábbi kötöttségeitől beiktatási szertartással megszabadított Zsigmond hozzájárul a jezsuita rend Erdélyből való eltávolításához, mintegy a tényleges hatalomért cserében.⁵ 1594-ben Zsigmond és pártfogói keresztül akarták vinni az országgyűlésen, hogy Erdély a keresztény hatalmak oldalán hadba lépjen a török ellen. A fejedelem rövid időre eltávozott, amit politikai ellenfelei lemondásként értelmeztek. A kolozsvári országgyűlésen való megjelenésével tette egyértelművé, hogy mégsem válik meg a hatalomtól, s azt az ellenpárt prominens tagjai egy részének augusztus 29-i nyilvános kivégeztetésével szilárdította meg.⁶ 1595. augusztus 6-án és 7-én tartották Gyulafehérváron Habsburg Mária Krisztierna és Báthory Zsigmond esküvőjét; utána vette kezdetét az erdélyiek havasalföldi hadjárata.⁷ Az uralkodó 1598. április 10-én, a gyulafehérvári palotában a katonai erővel megfélemlített rendek előtt mondja el lemondó beszédét, s adja át az országot II. Rudolf megbízottjainak.⁸

Talán túlságosan sokfélék a felsorolt események ahhoz, hogy együtt tárgyaljuk őket. Voltaképpen miféle szertartások jártak velük? Kapcsolatukat nehezebb észrevenni, mint a követségi fogadásokét és a jezsuita ünnepségeket, összetartozásukat a fejedelem uralkodásának nagy fordulópontjai, a méltóságában beállt változások jelzik. Nem állítom, hogy a követségi fogadásokban és a jezsuita rendezvényekben a fejedelmi rang nem nyert kifejeződést, épp ellenkezőleg; a méltóság állapotként jelenik meg bennük, a követ által reprezentált másik uralkodó méltóságával méretek össze a diplomáciai etikett értelmében, a jezsuiták által pedig uralkodói erények ítéltetnek meg a vallásosság jegyében, a vallási propaganda szempontjai szerint. Az uralkodás fordulópontjai ezzel szemben a fejedelmi rang, méltóság, hatalom állapotváltozásaival járnak. Az 1581-es választás, az oszmán szertartás szerinti beiktatás, az 1588-as rendi beiktatás, az 1598-as lemondás a konstitucionális méltóság kezdetét, gyarapodását és végét jelzi. Báthory Kristóf temetése Zsigmond fejedelmi legitimitációjának két momentuma, a választás és a beiktatás közé ékelődik, évek távolságában mindkettőtől: a temetés szertartása rendezte-e valamiképpen az előd és az ő életében megválasztott, de teljes hatalommal még nem rendelkező utód viszonyát?⁹ A fejedelem hatalmának megkérdőjelezését követte

az ellenpárti urak kivégzése; a veszélybe került hatalmat újraérvényesítő rítusként lehet értelmezni ezt.¹⁰ A kivégzések után keletkezett magyarázatok mind az uralkodói hatalom válságát járták körül. Akik a fejedelmet kárhoztatták, azt feltételezték, hogy lemondott a hatalomról, majd erőszakkal szerezte vissza, a mellette érvelők pedig a meggyilkolására szőtt összeesküvés ideájával álltak elő. Szamosközy István úgy tudta, hogy a rendek újra fel akarták esketni Zsigmondot a medgyesi artikulusokra.¹¹ Báthory Zsigmond házasságkötése Mária Krisztiánával egy, a méltóságát növelő folyamat betetőzése volt. A Báthory család és a Habsburg dinasztia közti konjunkciót megelőzően Rudolf császár és király elfogadta, hogy Zsigmond fejedelemként uralkodik Erdélyben, a Német-római Birodalom hercegei közé emelte, császári sassal egészítette ki címerét.¹² A kivégzések, az esküvő, végül a lemondás: mind a törökellenes háborúra vonatkozó szövetség történetének egy-egy állomása; a temetés és az esküvő az uralkodócsalád ünnepségei is.

E szertartások egy részét vallásos ünnepekkel egy napon vagy azok naptári közelségében tartották. A temetést virágvasárnap, a beiktatást karácsonykor. A kivégzés dátumát a jezsuita Szántó István Keresztelő Szent János lefejezésének napjára teszi, augusztus 29-re, ám ebben hiába keresnénk rejtett üzenetet, hiszen ha a bibliai mártírságot Szántó a halál nem azonossága folytán az erdélyi kivégzésekkel párhuzamba állítaná, Báthory cselekedetét ítélné el, amivel fejedelempárti írása egészének ellentmondana.¹³ (Erdélyi történetírók, Szamosközy István és Somogyi Ambrus, ezt az egybeesést bizonyára szívesen kamatoztatták volna Báthory-ellenes szövegeikben, de egy nappal későbbre, augusztus 30-ra datálták a lefejezéseket.)¹⁴ Az esküvőt augusztus 6-án, a Transfiguratio Domini, Urunk színeváltozása ünnepén tartják, ám ezt a tényt maguk a leírások nem hangsúlyozzák. Az 1598-as országgyűlés, melynek végén Zsigmond megvált tisztességétől, húsvét második napján kezdődött.¹⁵

A szóban forgó ünnepi alkalmak együtt jártak az országgyűlés összehívásával vagy egy olyan közösség összejövetelével, mely tágabb volt az udvarnépnél, de formális országgyűlésnek nem nevezhető. A zászlót hozó török követ jövele, 1581. augusztus 25-e előtt összegyűlt Gyulafehérváron a „regnum universum”, pedig a hivatalos országgyűlés meghívólevelei csak szeptember 20-ra szóltak.¹⁶ A választáshoz, a beiktatáshoz, a lemondáshoz az országgyűlés nélkülözhetetlen volt; 1583-ban talán önmagában a temetés miatt is összehívták volna, de a politikai ügyek szokásos megtárgyalása sem maradt el.¹⁷ A beiktatás ceremóniája a fejedelmi kíséret és az országgyűlési urak interakcióját példázza. A kivégzések előtörténetét voltaképpen a török háború ügyét napirendre tűző, egymást érő országgyűlési tanácskozások adják. Az esküvő évében már május elején véget ért a tavasszal szokásos diéta.¹⁸ Augusztus elején, amikor az esküvőt tartották, küszöbön állott Báthory törökellenes hadjárata, ezért nem tartottak hosszú ünnepséget, és meghívóleveleket sem küldtek, állítja Baranyai Decsi János. Ennek ellenére a városok és a mezővárosok, sőt, másik forrásunk szerint bizonyos „küldött urak” megjelentek, hogy átadják ajándékaikat.¹⁹ Végül, 1598-ban egy megfélemlített országgyűlés előtt mond le a hatalomról Báthory Zsigmond.

Az elemzett események közül jó néhánykal kapcsolatban álltak a jezsuiták. Zsigmondot nem sokkal azután választotta meg a kolozsvári országgyűlés, hogy ők berendezkedtek a városban. Kristófot gyulafehérvári templomukban temették el, részt vettek a gyászszertartásban. Heten ott vannak Medgyesen, amikor Zsigmondot a diéta megerősíti hatalmában, és a rendjüket kitiltják az országból: mindez karácsonykor. December 26-án hirdetik ki a gyűlésnek helyet adó templomban az ellenük hozott határozatot, aznap misézhetnek utoljára a fejedelem előtt. Egyikük, Szántó István erre a napra datálja Zsigmond eskütételének és Ghyczy János kormányzó lemondásának szertartását. Szállásukon tartottak karácsonyi istentiszteletet. Január 2-án az országgyűlés

ünnepélyesen megeskette Zsigmondot a szerzetesrend eltávolítására. Szántó mártírhálóra vágyott, hisz a sérelem éppen karácsonykor esett a jezsuitákon; levélben kérte a kormányzótól, hogy köztéren fejeztesse le őt és társait, amiért vállalták hitüket – ő maga legalábbis ezt állította.²⁰ 1594-ben a kitiltás után is Erdélyben maradt rendtag, Ladó Bálint szemtanúja volt a kolozsvári kivégzéseknek, ő tudósította róluk az akkor Bécsben működő Szántót, akitől a hírek tovább terjedhettek.²¹ Az esküvőn Alfonso Carrillo tart beszédet, majd a lemondást is személyesen figyelemmel kíséri.²²

A ceremóniákat az alábbiakban a helyszín vonatkozásában osztom szakaszokra, így láthatóvá lesz, hogy a ceremóniák egyes részei milyen teret vettek igénybe – a szevezők mely aktusokhoz rendelték hozzá zárt, illetve nyílt teret, a szereplők milyen módon rendeződtek el, hol kapott helyet a fejedelem. A nyíltság kapcsán nem beszélhetünk nyilvánosságról, míg nem definiáljuk annak mibenlétét.

A bevonulásokhoz a város határa, belterületének egy útvonala és egy városi célpont tartozik; más szakaszokban az események a palotán, a fejedelmi szálláson belül zajlanak, ahonnan menet indul a templomba, s ahova majd visszatér.²³ 1583-ban a gyulafehérvári palota termeiben kezdődik a gyászszertartás, onnan viszik a koporsót a temetési menetbe. Medgyesen a fejedelmet szállásáról vezetik a templomba. 1595-ben az esküvő két napján két-három ízben hagyta el a pár a palotát, s ment a katedrálisba, egyszer pedig Bocskai István meghívásának eleget teendő távozott.²⁴ Minden elemzett ceremónia városi teret használ, a városi épületek belső terét. Az udvar és az országgyűlés a ceremóniák egy-egy szakaszát nyílt városi térbe helyezte, de az nem feltétlenül járt együtt a városi polgárság jelenlétével. A város nyílt terét az óvatosság zárttá tehetette a városban és rajta kívül élők előtt: a beiktatáskor bezárták Medgyes kapuit, Kolozsváron a kivégzéseket csukott városkapuk közt hajtották végre.²⁵ A városi hatóság részese volt a beiktatás és a kivégzés szertartásának. Medgyes városának trombitásai és dobosai kísérték zenéjükkel a menetet és a beiktatást követő bankettet, a polgármester a fejedelemmel a templomtól annak szállásáig ment; a templomban együttműködött a plébános kórusa és az ifjabb Báthory István zenekara.²⁶ 1594-ben Kolozsváron a város pallosával fejezték le az elítélteket.²⁷ Kendi Sándor utolsó szavaival a ráért ítélet törvénytelenége miatt tiltakozott, s az ellen, hogy a cigány hóhér – nyilván a város hóhéra – kezébe adta a pallost a fejedelem. Követelte, hogy a büntetést rangjához méltón egy udvari katona hajtsa végre. Szamosközy szerint az udvari testőrség két kapitánya csatlakozott a hóhérhoz.²⁸

Báthory Zsigmond az udvartól nem messze fogadja a török követet. A szónoklat és a zászló átadása, amennyire a forrásból megítélhető, nyílt színen zajlik, a palotába csak ezek után megy a két fél.²⁹ Amikor Mária Krisztierna Gyulafehérvárra érkezik, a találkozási pont a városon kívülre kerül, mégsem teljesen nyitott helyre, hiszen sátort állítanak fel ott, ez alatt üdvözlik egymást a felek reprezentánsai. A bevonulás célpontja nem közvetlenül a palota, oda csak a katedrálisban tett hálaadás után gyalogolnak át.³⁰ Úgy a jelvény átadásakor, mint a menyasszony jöveletekor üdvözléseket adnak le Gyulafehérváron. Mindkét fogadásban részt vesznek a fejedelem lovas és gyalogos csapatai, főúri kísérete.

A polgári hatóság és a teret használó udvarnép szertartásbeli szerepéről fogalmat alkothatunk, ám a város lakosságáról szinte semmiféle értékelhető adatunk nincs, így nehéz bármit is megállapítani az udvari ceremónia és a városi nyilvánosság kapcsolatáról. Amikor Zsigmond 1594-ben Kolozsvár felé közeledik, főúri csoport várja.³¹ Baranyai Decsi János szerint Mária Krisztierna elé kolozsvári bevonulásakor a város rendjei (ordines civitatis) mentek, azonban nem világos, mit ért ez alatt. Ugyanő a menyasszony gyulafehérvári érkezésének leírásában a népről, általában a jelenlevőkről beszél: e két kategóriának semmi haszna nem vehető. (A „populus” szerepeltetése

egyébként is visszavezethető az antik triumphus irodalmi előképére.)³² Gyulaféhevár falakkal körülvett városmagját, amelyben a palota, a katedrális, a jezsuita templom található, az udvari nép által lakott területnek tekinthetjük: a fejedelmi székváros központjában tartott ceremóniáknak még az utcai szakaszait sem láthatta az udvari emberek körénél szélesebb közönség, hacsak be nem engedték a falak közé a suburbium lakosait.³³

Gyulaféheváron nem kellett a menetnek nagy távolságokat megtennie. A palota a katedrális tőszomszédságában volt, a jezsuita templom az „udvari” város közepén állt, némileg távolabb.³⁴ Medgyesen az erődített templom a ceremónia idejére bezárt városon belül még szűkebb, védettebb teret biztosított a felvonulóknak, és a fejedelem szállása sem esett messzire tőle.³⁵ A kérdéses városi helyszínek közt a legnyitottabb a kolozsvári főtér lehetett, ahol a lefejezések történtek, ahol a fejedelem szállása volt. Szamosközy szerint „nagy oka lőn Bátori Boldizsár halálának”, hogy a fejedelmi házat használta szállásként, amíg Zsigmond Kolozsvárra nem érkezett: a szó szoros értelmében látványos bizonyítékát adta annak, hogy fejedelemnek tekinti magát.³⁶ Itt tartóztatták le és börtönözték be az ellenpártiakat; lehetséges, hogy e ház ablakából nézte Báthory Zsigmond a kivégzéseket.³⁷ A kivégzettek testét eső tisztította meg a vértől, írja Szamosközy. A hirtelen esőt, mely a vért lemosta, az áldozatok ártatlanságának jeleként értelmezi Somogyi Ambrus. Nem elképzelhetetlen, hogy a kivégzés szemtanúiban is megfogant a gondolat – Somogyi úgy tesz, mintha az ő véleményük lett volna –, hogy a fejedelem nyíltszíni ítélkezésének jogtalanságát bizonyítja az isteni-természeti ítélet, a csodás jelenség.³⁸ Kitiltásuk után a jezsuiták is élnek a természeti jelenség bekövetkeztének felidézésével, ártatlanságukat bizonyítandó: aznap, amikor Medgyesről távoznak, a templomot, ahol az ellenük hozott dekrétumot kihirdették, villám sújtja, megrongálja a fededelm házának kéményét, Gyulaféheváron pedig a hidat.³⁹

Csak egy esetben nyerünk bepillantást abba, hogyan készítették elő a palotában a ceremónia külső, utcai szakaszát, s ez a temetés. Három nappal előtte zsolnárokat kezdtek énekelni a palota egyik termében (in conclavi) felravatalozott holttest mellett, ahol tíz nemes őrködött. A Báthory István lengyel király által a temetésre küldött apát más klerikusokkal együtt elvégezte az egyházi rítusokat – ezeket a templomban majd újabbak követik. Amint Zsigmond és a lengyel király két küldöttje, a tanácsurak és az előkelő nemesség megjelent, az elhunyt nevében egy fiú verssel búcsúzott el tőlük. Az ország jeles személyiségei a koporsót, rajta a fejedelmi jelvényeket, az „átriumba” viték, onnan indult a menet.⁴⁰

A gyászmenet összehasonlítható a medgyesi beiktatáskor felvonuló kísérettel.⁴¹ Az utcát gondosan előkészítették; Gyulaféheváron lécekkel fedték, talán mert sár volt akkor, márciusban, Medgyesen a száraz téli időben megelégedtek azzal, hogy megtisztították. Itt az udvari katonaság felsorakozott a szállástól a templomhoz vezető út mentén. (Zsigmond 1594-ben azzal az ürüggyel hívta a letartóztatandókat kolozsvári házához, hogy kísérjék el a vasárnapi misére. A ház és a templom között akkor is ott állt a testőrfal; Alfonso Carrillo szerint a fejedelem miselátogatásakor ez volt a szokás.)⁴² A két menet egyezik abban, hogy Zsigmond középtájt, udvari kísérete és rokonsága társaságában halad. (A temetési menetben nagybátyja, Báthory István két követe fogja közre.) A fejedelmi tanács mindkét esetben Zsigmond közelében helyezkedik el, igaz, Gyulaféheváron utána, Medgyesen pedig előtte. A fejedelmi-udvari-tanácsadói csoportosulás kétségkívül a felvonulás magja. Zsigmond pozíciójának központiségét mégis viszonylagossá teszi egy-egy közvetlenül előtte levő elem, ez a temetéskor a koporsó, a beiktatáskor pedig a fejedelmi bot, melyet az udvarmester visz. Először a halott fejedelem előzi meg fontosságban – ő kétszeresen is jelen van, testi mivoltában, és két lovag-alteregó képében, akik a menet elején vannak –, második alka-

lommal pedig hatalmának szimbóluma, amit a szertartás előtt talán még nem is mondhatott a magáénak. A két menet eleje különböző. Gyulafehérváron egyházi emberek követik az említett alteregókat s előzik meg a koporsóvivőket, Medgyesen az országgyűlés delegációja vonul a fejedelmi jelvény előtt. A medgyesi processziónak láthatólag nem voltak egyházi résztvevői, a gyulafehérvári felvonulásban viszont épp az országgyűlési urakat nehéz megtalálni, hacsak nem őket kell látnunk az odavetett „egyéb nemesurak” kifejezés mögött. Ha igen, akkor elmondható, hogy a temetési menetben meglehetősen hátulra kerültek, Zsigmond, rokonai és a városi képviselők mögé. Őket már csak a „tömeg”, „caetera turba” követte. (Ezek lettek volna a szegények, akiknek a temetésről szóló előírás szerint alamizsnát kellett osztani a szertartás végén?) Medgyesen Zsigmond után „főurak” mentek és katonák. Szembetűnő a különbség az ország nemességének a medgyesi felvonulásban elfoglalt kiemelkedő pozíciója és a temetési menetben kapott hátravetett helye között. A temetésen talán az egyháziak jelenléte, az ünnep egyházi jellege szorította őket a rangos fejedelmi-udvari csoport mögé, míg a beiktatásra induló processziót az esemény országos politikai jelentősége miatt vezette a diéta válogatott küldöttsége.

Kevés adat szól a temetésen részt vevők templombeli elhelyezkedéséről.⁴³ A szentélyben álló castrum doloris körül zajlott az egyházi gyászszertartás. Zsigmond a templom jobb oldalán, királyi nagybátyjának követe annak bal oldalán levő széken ült; a castrum dolorisból vitték a koporsót a templom bal oldalán előkészített sírba. A medgyesi beiktatáson is a jobb oldal jutott a fejedelemnek, a jobb mellékholtár előtt állt és ott eskették fel.⁴⁴ (A török követ annak idején Zsigmond baljára került, de a lemondási beszéd alatt már Zsigmond lesz a császári biztosok bal oldalán.⁴⁵) Mellette volt két unokabátyja – Báthory Boldizsár és az ifjabb István –, ezen a helyen mondott le Ghyczy János a kormányzóságról. A rendek szemközt és a főoltár körül helyezkedtek el, és a főoltárhoz vezető szőnyegen álló fejedelmi tanácsosok választották el őket Zsigmondtól. A templomban tehát éppoly világosan elkülönítették a fejedelmi és a rendi hatalom reprezentánsait, mint a menetben; a tanácsurak csoportja állt mindkét-szer az országgyűlési urak és a fejedelem közé. A szertartást a hatalomban részesedők csoportjai közti kommunikáció határozta meg. Bánffy Boldizsár, a rendek szóvivője kijelenti, hogy a fejedelemnek kötelessége az eskütétel, ezt Kendi Sándor tanácsúr nyugtazza Zsigmond nevében. Bánffy átadja az esküformulát Kendinek, ő felolvassa, Zsigmond pedig elismétli annak szövegét. Ghyczy János ezután mond le – egy pillanatra sem áll elő tehát interregnum –, végül Kendi tolmácsolja a fejedelem köszönetét. A gyászszertartás templombeli szakaszában nincs jele a hatalmi csoportosulások efféle distinkciójának: egyedül Zsigmond és a királyi követ kiemelt pozíciója ismert. A fekete öltözetű gyászolók között Zsigmond, és talán rokonsága is, hosszú uszályú köpenyével tűnt ki. A kancellár, Kovácsóczy Farkas, fontos szerephez jut: lenyomatot készít a halott uralkodó pecsétjéről, kalapáccsal összezúzza és a koporsóra teszi. Ugyanoda kerül az a kopja is, amit az egyik lovag-alteregó a templom falán, mielőtt belépett volna, darabokra tört.

Ahogy Zsigmondot a lengyel király két követe fogta közre a temetési menetben, úgy kíséri az anyja, Mária főhercegnő nyomában haladó Mária Krisztiánát jobbról Rudolf császár, balról Miksa főherceg képviselője az esküvőre. A templomban baldachin alatt térdelve imádkozik Báthory Zsigmond, Mária Krisztiána és Mária főhercegnő, onnan először a fejedelem megy az oltárhoz, majd Rudolf és Miksa követe vezet oda a menyasszonyt. Amint Alfonso Visconti, a pápa nunciusa összeadta a párt, kívülről ágyú- és trombitaszó hallatszik. Visszatérnek a palotába, de másnap újra a templomba mennek, ahol a nuncius egy-egy gyűrtű átnyújtásával fogja megerősíteni frigyüket.⁴⁶

A fejedelem a temetésről a palotába, a beiktatásról a szállásra ugyanolyan rend szerint tért vissza, ahogy jött. A megyesi ház kapujában azzal ért véget a szertartás, hogy az udvarmester „Sit felix et faustum!” felkiáltására, mely a fejedelem uralkodását köszöntötte a város polgármestere és a szebeni királybíró áment mondott; Zsigmond a tisztelet jeleként levette a kalapját. Miután belépett a házba, az udvari katonák üdvölvéseket adtak le.⁴⁷

A fejedelem lakhelyén a beiktatást és az esküvő mindkét napját asztali ünnepség zárta.⁴⁸ Medgyesen egyetlen hosszú asztalt terítettek meg. Amíg odabent étkeztek, a ház előtt a zenészek trombitáltak és doboltak. Az asztalnál az ifjabb Báthory István muzikusai kaptak szerepet. Az esküvői bankett ülésrendje a meghívottakat három csoportra osztotta. Egy asztalnál foglalt helyet Báthory Zsigmond, Visconti nuncius és Miksa követe, egy másiknál ültek a fejedelemasszony udvarhölgyei, a harmadik mellett pedig a laibachi püspök – aki a menyasszonyt Stájerországból Erdélybe vitte és a bevonulás előtt beszédet mondott –, illetve meg nem nevezett követek és urak. A forrás épp Mária Krisztierna pozíciójáról hallgat. (A leírás szerzője egyébként furcsállta, hogy Zsigmond és Krisztierna csak egy ízben táncolt egymással úgy az első, mint a második napi banketten.)

Milyen jelvényekből, ruhadarabokból állt Báthory Zsigmond fejedelmi ornátusa? Ezt a kérdést tanulmányom egészére kellene kiterjesztenem, de sem a követfogadásokról, sem a jezsuita ünnepségekről fennmaradt források nem úgy mutatják őt mint a hatalmat jelző tárgyak viselőjét. Így a választást kizárólag az e részben tárgyalt szertartások vonatkozásában kísérlelhetem meg, azok összehasonlításával.

1581-ben Zsigmond zászlót kap a töröktől.⁴⁹ Nem tudunk arról, hogy ezt bár mikor használta volna, várhatnánk, hogy felbukkan az 1588-as beiktatáskor, de hiába. Zászlót használnak Kristóf temetésén 1583-ban, de ez sem Zsigmondé, sem Kristófé nem lehetett, mert kifejezetten a temetésre készítették, ahogy azt a róla szóló előzetes rendelkezés és a kivitelezett ceremónia leírása bizonyítja. (Sok esetben hasznunkra válik még, hogy nemcsak a gyászszertartás lefolyásáról, hanem annak tervéről is vannak adataink.) A temetéskor használt zászló legfeljebb távoli utalás lehetett a töröktől kapott hatalmi jelvényre. Kristóf neve, címere, titulusai és a „paci bellique artibus clarus” felirat szerepelt rajta. A már említett feketébe öltözött két lovag-alteregő közül az egyik vitte a zászlót, a másik pajzsot és kopját tartott. Ez utóbbi a kopját a templom előtt a falon összetörte, és a zászló hordozójával együtt a castrum doloris mellett várakozott az egyházi szertartás végéig. (A kopjavívó talán be sem mehetett volna a templomba, hiszen az előírás csak a zászlós bemenetelével foglalkozik: talán a pajzsot is ennek kellett volna bevennie, társától átvéve azt.) A pajzs és a kopja tört darabjait rátették a sírra; a zászló sorsáról nincs adat. Az alteregók lovagi szerepben való megjelenése, a fegyver összetörése és más fegyverekkel együtt történő sírra tétele alapján arra következtethetünk, hogy a szertartásnak ez a része a volt uralkodó harcosi, katonai minőségére, ennek attribútumaira, egyben a lovag világi dicsőségének végére irányul, s nem az uralkodás befejeződését deklarálja. A temetésen igénybe vett zászlót nem kell az uralkodói jelvények közé sorolnunk.⁵⁰

Használtak azonban jellegzetesen uralkodói jelvényeket is ekkor. A palotában, a ravatalozáskor tűnnek fel egy pillanatra előttünk. A koporsón vannak, amikor azt a „conclave”-ból az „atrium”-ba viszik, de többé nem látjuk őket, azt sem tudjuk, hogy kivitték-e őket a palotából. Hercegi korona (corona Ducalis), jogar (sceptrum) és arany kard (ensis aureus) alkotta ezt a jelvényegyüttest, aminek lényegében megfelelnek az előírásban feltüntetett tárgyak: „az sellyén felől egy herceghi korona, jobb kéz felől egy bot és bal kéz felől egy tör rajta.” Ha a temetés rendezői az előírásnak engedelmeskedve jártak el, akkor ötvösökkel, újonnan, erre az alkalomra készítették el eze-

ket a jelvényeket.⁵¹ Báthory Kristóf tehát egyiket sem viselhette életében, de viselhetett hasonlóakat. Talán valódi jelvények nyomán csináltattak temetési másolatokat, melyeknek a sírba kellett volna kerülniük, és az eredetiekről nem mondhattak le. Az sem zárható ki, hogy e hatalmi szimbólumok akkor és ott csak az ideák világában léteztek, épp ezért állították elő őket most. Szamosközy István írja János Zsigmond temetéséről – amely a Báthory Kristóféhoz időben legközelebbi uralkodói temetés Erdélyben –, hogy a fegyverzet elemei (pajzs, lándzsa, páncélzat, sisak stb.) és az uralkodói jelvények (melyek közt van jogar és kard, de nincs korona) egyaránt a sírba tétettek.⁵² (A két temetés összehasonlítása körül bizonytalanságot kelt, hogy Szamosközynek kezében volt Kristóf temetésének előírása, használhatta azt, amikor János Zsigmond búcsúztatásáról írt.⁵³) Kristóf temetése kapcsán a jelvények sírbatételéről vagy akár sír közeli használatáról mindazonáltal nem beszélnek a források. Valószínűtlennek tartom, hogy az uralkodói jelvényeknek a temetés palota utáni szakaszában való használatáról, esetleges sírbatételéről azért ne tudnánk, mert éppen ezeket az újonnan elkészített tárgyakat akarták valódi hatalmi jelvényekként Báthory Zsigmond számára megtartani. Megválaszolhatatlan kérdés, mennyire voltak ezek kvalitásosak; érdemes volt-e őket, ha nem is mint világos hatalmi jelvényeket, de mint értékes tárgyakat megtartani. Általában véve, nem világos, hogy a szertartás során az uralkodói jelvényeket (másolataikat) elkülönítették, elválasztották-e valamilyen módon Báthory Kristóftól, jelezve, hogy immár nem uralkodóról van szó. Ha valóban csak másolatok, temetési jelvények voltak, gond nélkül teheték őket a sírba. Lehet, hogy a palotából nem vitték ki, de a forrás arról is hallgat, hogyan, mikor vették le a koporsóról őket. E kétségek miatt épp arra nem válaszolhatunk, vajon megfosztották-e Kristóft fejedelmi minőségében uralkodói jelvényeitől, ahogy a kopja összetörésével harcosi minőségében a fegyverétől. (A fegyverként való megfosztás sem volt teljes, mivel a kopja darabjai és a pajzs a sírra kerültek.) Semmi nyoma annak, hogy a jelvények és a fejedelmi utód a temetés során kapcsolatba kerültek volna. Zsigmond nem érinti meg közülük egyiket sem, egyiket sem adják át neki; hiszen nem is kaphatja meg a teljes hatalmat, amíg esküt nem tesz a rendek előtt, amint azt az 1581-es fejedelemválasztó gyűlés elhatározta. Hogy az uralkodásnak a halál bekövetkeztekor vagy a temetés aktusával szakadt-e vége, a ceremónia, amennyire mi megítélhetjük, nem tette nyilvánvalóvá. Kristófnak már halála előtt legitim utódja volt, és Zsigmond hatalma nem gyarapodott apja eltemetésével. Mégis történt változás az erdélyi hatalmi struktúrában, mert már a temetés napján felolvasták az országgyűlés előtt Báthory Istvánnak a hármastanács létrehozásáról intézkedő üzenetét. Nem a temetésből következett a hatalom gyakorlásának módosítása, a kettő egybeesését inkább az ügyes időzítés különös példájának kell tekinteni: ez pedig nem a régi uralkodójukat veszített és új uralkodóval bíró rendeknek tudható be, hanem a nagy és kívülálló autoritásnak, Báthory István lengyel királynak. Az 1588-as beiktatáson láthatók lesznek olyan tárgyak, amelyek a temetésen használtakra emlékeztetnek, de a velük való tárgyi azonosságukat semmi sem bizonyítja.

A medgyesi ceremónia legfontosabb hatalmi szimbóluma a bot (Stab) lehetett, erre abból következtethetünk, hogy kitüntetett helyen, kitüntetett személy, az udvarmester vitte a menetben.⁵⁴ Azt nem tudjuk, a ceremónia mely pillanatában adták át Zsigmondnak, ha egyáltalán átadták. Lehetséges, hogy már Medgyes előtt használhatta, és a menetben nem a várható beiktatásra céloz a jelvény és a személy szeparációja, hanem a hatalom és az azt gyakorló személy elvi, állandó, alkalomtól független különbségére. A beszámoló szerint már az eskütétel előtt aranyozott kard volt Zsigmond oldalán.⁵⁵ Tehát a temetésen kiállított uralkodói jelvények közül kettő, a bot és a kard, legalábbis típusában, megjelenik a beiktatáson; kérdés viszont, hogy használtak-e hercegi koronát. Zsigmond fejfedőjét a leírás szerzője, a szebeni királybíró a Hutt szóval

határozza meg, ami esetleg jelenthet hercegi koronát, kalapot (Fürstenhut), de azt is elmondja, hogy Zsigmond feltette az apjától maradt forgót, dísz (Puschen) erre a fejedőre.⁵⁶ Ez az egyetlen darab, amit Báthory Kristóf saját viseletéből az utód kétségen felül használt, de nem tudjuk, jelvény volt vagy személyes jellegű ruhadarab. Vajon lehetett-e efféle dísz hercegi koronára tenni – ezt indokolná, hogy az apától maradt, így fontossága összemérhető lehetett a koronáéval –, vagy csak valamiféle süveg, kalap mellé? Az eskütétel alatt Zsigmond fedetlen fővel állt, amiből nem derül ki, vajon akkor levette fejedőjét, vagy azt csak az eskü után kapta meg. A ceremónia végén, a szállítás kapujában Zsigmond az udvarmester, a megyesi polgármester és a szebeni királybíró szertartásos jókívánságát viszonzandó, leemelte fejedőjét: egy hercegi korona aligha lehetett alkalmas arra, hogy viselője tiszteletteljes gesztust tegyen vele.⁵⁷

Zsigmond szertartáson viselt ruhadarabjain a vörös árnyalatai domináltak: cobolymentéje vörös, bársonydolmánya karmazsinpiros volt.⁵⁸ Szamosközy István kommentár nélkül jegyzi meg, hogy Gálffy János megöletésének napján a fejedelem vörös ruhába öltözött⁵⁹: úgy tűnik, hogy a véres cselekedet szándékára, a hatalommal való visszaélésre éppúgy vonatkoztatható volt a vörös színű ruha viselete, ahogy a beiktatásakor bármiféle morális tartalomtól mentesen jellemezte a hatalmat elnyerő uralkodó öltözetét.

Semmi jele annak, hogy a lemondáskor elővették volna a jelvényeket, hogy Báthory Zsigmond megvált volna ezektől az országgyűlés színe előtt. Hiányoznak azok a források is, amelyek elárulhatnák, viselte-e Zsigmond az említett jelvényeket más alkalmakkor. A pénzérméken látható portrékon a fejedelem egyik kezében vállára fektetett buzogányt (jogart, botot?) tart, a másikat kardmarkolaton nyugtatja. Fedetlen fővel ábrázolják, de bizonyos pénzeken a címer fölött szerepel a hercegi korona. Fiatalkori, bajusz és szakáll nélküli képmásáról, amely a megyesi beiktatást követő évben, 1589-ben vert talléron maradt fenn, hiányzik a kard, viszont van rajta sisak, azon tollas forgó.⁶⁰ E sisakdísz-forma azonban épp eléggé elterjedt volt ahhoz, semhogy az érmén ábrázolt darabot a beiktatáskor viselt forgóval egyszerűen azonosítani lehetne. Bővíthető azoknak a tárgyaknak a lajstroma, amelyek Báthory Zsigmond tulajdonában voltak, de inkább személyes jellegűek, személyes érdem alapján kapott darabok, s nem az egyébként nehezen leírható uralkodói ornátus részei. 1583-ban ezüstkeresztet kapott az Erdélybe látogató Antonio Possevino jezsuitától: az „eretnekekre” panaszkodva ő maga kérte tőle, nem a saját céljaira, hanem a katolikus egyház számára.⁶¹ 1584 karácsonyán az aranygyapjas rendjel módjára viselte az aranykeresztet, amit a pápa küldött neki.⁶² 1596-ban VIII. Kelemen kamarása vitte Báthorynak azt a karácsony éjjelén megszentelt tört, mely a törökkel szembeni sikereit volt hivatott elismerni.⁶³ Zsigmond 1597-ben az aranygyapjas rend tagja lett, de erről a tanulmány végén ejtek szót.

Esküformula, szónoklat a kivégzettek teste fölött, a lemondási beszéd: ez minden, amit Báthory Zsigmond szóbeli megnyilvánulásairól tudunk, ami az eddig vizsgált ceremóniákat illeti. Tévedés volna a beszédeknek a források által kínált szavait Zsigmondnak tulajdonítani, hiszen az esküformulát nem ő állította össze⁶⁴, a lefejezések utáni szónoklat hitelességében – róla a jezsuita Szántó István levelében olvasunk először⁶⁵ – teatralitása miatt kell kételkednünk. A lemondási beszédnél jelen van Istvánffy Miklós, ő foglalja azt össze megbízója, Rudolf császár számára, aki inkább stilisztikai, mint tartalmi változtatással átírja Albert főhercegnek.⁶⁶ A lényeges pontokon hasonlít rájuk az a két szöveg, amely Baranyai Decsi János, illetve Szamosközy István művében olvasható.⁶⁷ (A Baranyai- és Szamosközy-féle változat inkább e két történetíró műveltségéről tanúskodik, és aligha adja vissza autentikusan Zsigmond szavait.) Ha a beszédet nyelvi valójában nem is ismerjük, legalább fő gondolatait valószínűsíthetjük.

A tény, hogy a fejedelem szólásra emelkedik, önmagában, a beszéd tartalmától

függetlenül is jelentőségteljes megnyilatkozás, hiszen máskor csak reprezentáns, például a kancellár közvetíti az uralkodó üzenetét a hallgatóságnak. A Báthory Zsigmondnak tulajdonított beszédek olyan szituációkhoz kapcsolódnak, amikor a hatalom birtoklásának problémái valóban kikényszeríthették a személyes megszólalást. Feltehető a kérdés: milyen követelmények fogalmazódtak meg a fejedelem uralkodását illetően, s azok közül melyeket vette át, ha nem is maga Báthory Zsigmond, de a ceremónia rendezője, a leírás szerzője.

Időrendben haladva az 1588-as medgyesi ceremónián elmondottakat kellene először az elemzés tárgyává tenni. A Huet Albert szebeni királybíró által kivonatoltan lejegyzett szónoklatok tartalmi párhuzamaira rátalálunk az akkori országgyűlési iratokban.⁶⁹ Azonban mindannak, amit e két forrás magában foglal, természetes előzményei vannak a hét évvel korábbi, Zsigmond megválasztásakor összeállított országgyűlési iratokban.⁷⁰ Ezek hiánypótlóak, mert nincsenek forrásaink arról, rendeztek-e 1581-ben ceremóniát. Az iratok alapján legalább a fejedelemmel szemben támasztott igények akkori verbális megfogalmazása rendelkezésünkre áll.

Tudatában annak, hogy „mely veszedelmes dolog az interregnum”, teszik Zsigmondot a nagybeteg Kristóf utódjává 1581-ben; bár még gyermek, természetében megvan az uralkodói erények felnőttkori kiteljesedésének esélye. Irgalmasságát a gyermek Dávid király módjára már most tanúsítania kell, ehhez járulnak majd az idővel elsajátítható erények, így válik ő oltalmazó, igazságos, harcban győztes uralkodóvá. Kristóf halála után meg kell esküdnie, „mikor Isten annak az idejét el hozza”, a „régiszent királyoktól adatott és vött szabadságok és igaz törvények” megtartására, s akkor a rendek hűséget fogadnak neki.

Félig fennmaradt annak a beszédnek a latin szövege, amit a jezsuita Leleszi János, Zsigmond nevelője tartott Kristóf temetésén. Nem érdektelen, amit Kristóf fiatal koráról, felemelkedéséről, az őt és testvérét, Báthory Istvánt katolikus vallásuk miatt ért sérelmekről, kettejük uralkodói erényeiről és kegyességéről mond, de, sajnos, a szöveg éppen ott szakad félbe, ahol a szónok rátérne arra, hogyan szerezte meg és gyakorolta a hatalmat Kristóf. Egyetlen utalás sem maradt Báthory Zsigmondról, pedig fontos lenne tudni, milyen helyre tette tanítványát a család történetében Leleszi János.⁷⁰ (A család majd Alfonso Carrillo latin nyelvű esküvői beszédében kerül elő újra. E beszéd tartalma azonban ismeretlen, csak Baranyai Decsi János állítja, hogy a Báthoryak és a Habsburgok rokoni kapcsolatának létrejöttét méltatta.⁷¹)

A választáskor a rendek azért könyörögtek Istenhez, hogy áldja meg döntésüket, Zsigmondot „tegye hasznos fejedelemmé”; a beiktatáskor a hálaadás, egyben a további segélykérés ideje jön el.⁷² Az 1588-as országgyűlési irat szerint hét éve elkerülték az interregnumot és saját nemzetségükből való fejedelmet kaptak, akinek gyermeklétében Istennek köszönhetően béke volt az országban. Isten elhozta a beiktatás napját, hogy az alattvalók uralkodójuk gondviselését érezhessék, aki szintén tőle kapja hatalmát. Az országgyűlés kéri Istent, tegye a fejedelem uralkodását áldásossá. A diéta szerepe arra korlátozódik, hogy „nyilvános helyen való, ünnepélyes” eskütételre kötelezze Báthoryt, ő pedig számíthat elődei teljes hatalmára és alattvalóinak Isten által felügyelt hűségére. Az 1581-es és 1588-as országgyűlési iratok kikötik, hogy a fejedelem tartson maga mellett tanácsurakat. (Láthattuk, hogy a ceremónia is a gyűlés, a tanácsosok és a fejedelem viszonyát tükrözte.) A „Sit felix et faustum” jókívánság, mellyel az udvarmester a ceremóniát zárja⁷³, megtalálható mindkét országgyűlési határozatban.

A két szövegben érintett témákat viszik tovább a beiktatási szertartáson elmondott beszédek. A rendektől a fejedelemnek szánt kijelentések egyoldalúságának helyére itt valóságos dialógus kerül, melyben Kendi Sándor tanácsúr közvetít. Bánffy Boldizsár, a rendek képviselője Ézsaiás próféta könyvének első részéből vett idézettel kezdi

beszédét. Az Úr azzal fenyegeti Jeruzsálemet és Júdát, hogy bosszút áll rajtuk bűneiért, és csak megtisztulásuk után állítja bennük helyre az igazságot. (Nem tudjuk, Bánffy mennyit idézett a bibliai részből, mert a leírásban csak a kilencedik vers szerepel.) Erdélyt Izráelhez hasonlította, a bűnökre összpontosított. A bibliai idézet után Erdély Báthoryak alatti történetére tért rá: Isten hosszú időn át általuk óvta meg az országot, ő teszi most Báthory Zsigmondot az élére. Ha a szónok Isten kegyeltjeit látta a Báthoryakban, természetesen aligha vonatkoztatta a bibliai bűnöket uralkodásukra. Az Izráelen vett bosszú képét inkább mint fenyegető lehetőséget tárta az uralkodó és hívei elé: az isteni rendelésből hatalmát nyerő fejedelem elsősorban azt tartsa szem előtt, amivel Istennek tartozik. Bánffy istenadta csillaghoz hasonlítja az új uralkodót, a csillag és az emberek viszonyát ugyanolyan szellemben jellemzi, ahogy a törvényszöveg az uralkodó és az alattvalók közti kölcsönösségi viszonyt meghatározta. Az alattvalók a csillag fénye felé fordítják tekintetüket, oltalmat várnak tőle, cserében engedelmességgel tartoznak. A beszéd végén a szóvivő deklarálja, hogy a fejedelem a szokásnak megfelelően esküt köteles tenni.⁷⁴ A Zsigmond nevében beszélő Kendi Sándor Bánffyhoz hasonlóan Istennek köszöni, hogy a fejedelem elődeinek uralkodása alatt és az ő gyermekkorában megtartotta az országot; háláját fejezi ki az országgyűlésnek, amiért a korábbi választást most meg akarja erősíteni; ígéri, hogy nem fog elhanyagolni semmit abból, amit a törvények és szokások egy fejedelem számára előírnak; törekvéseihez Isten segítségét kéri. Az esküformulában az ország békében és háborúban való védelme, az Aranybulla („des Königes Andreae Decretum”) érvényben tartása, a birtokadományok, a szabadság- és szokásjogok, a folyó országgyűlés határozatainak elismerése szerepel. Az eskütételt követően Ghyczy János kormányzó kijelenti, hogy aláveti magát az országgyűlés határozatának, és felajánlja, hogy tisztsége letétele után is teljesíteni fogja, amit a fejedelem és a szükség követel tőle. Beszédét a Zsigmondnak szóló jókívánsággal zárja. Ezután Kendi újra köszönetet mond a fejedelem nevében.⁷⁵ A szertartásból láthatólag a rendek esküje hiányzik, igaz, az országgyűlési irat már leszögezte, hogy Zsigmond a korábbi fejedelmekével egyenlő hatalommal fog rendelkezni, amint esküt tett.

Szántó István levelében, melyet a kivégzésekről Aquaviva rendfőnöknek írt, és az ehhez tartalmilag, sőt gyakran nyelviileg is hasonló névtelen tudósításokban szó esik Szentgyeydi Gergely deák lefejezése előtti nyilvános vallomásáról.⁷⁶ Elismeri, hogy ő és társai összeesküvést szőttek Báthory Zsigmond ellen; megnevezi a helyet, ahol az előre elkészített mérég található; aki ennél többre kíváncsi bűneiket illetően, mondja, az a feleségénél kérdezősködjön. Szántó levelében ez a beismerés annak a tiltakozásnak az erejét veszi el, amellyel Kendi Sándor az ítélet jogtalanságára és végrehajtásának méltatlan módjára hívta fel a figyelmet. A névtelen jelentésekből már kimarad a kényelmetlen Kendi-féle szónoklat, közülük kettőben Szentgyeydié olvasható;⁷⁷ Szántónál maga Zsigmond indokolja tettét könnyes szemmel. Istenhez szóló fohászában fájjalja, hogy „testvérei” fordultak ellene. Nem ő az oka a történeteknek, mert összeesküvésük miatt kellett a kezét övéi vérével beszennyeznie. A testvéri szeretet természetes kötelékét tépték el – de Isten többre tartandó, mint a testvérek. A tudósítások egyikében a magyarázó beszéd színhelye az országgyűlés lesz.⁷⁸

A sírás, az elérzékenyülés mint a súlyos vádakkal szembeni védekezés formája kerül elő Szamosközy egyik feljegyzésében. Nádasdy Ferenc fejére olvassa Zsigmondnak, hogy a törvénytelen kivégzésekkel elvesztette becsületét a keresztény világ előtt. „Ezeket hallván urunk, úgy sirt és zokogott, mint az gyermek.” A kivégzésekért számot kell adni Isten előtt, de nem neki, hanem azoknak, akik rábeszéltek. „Én csak megengedtem, de nem hagytam, hogy megöljék. Adjanak ők okot róla isten előtt.”⁷⁹ A tragikus helyzet és lelkiállapot jelzésének bevett írói eszközét olvashatjuk az uralko-

dó sírásáról szóló utalásokban, vagy – azoknak hitelt adva – a lelkiállapot valóságos tünetét: itt eldönthetetlen a kérdés. 1588-ban Medgyesen állítólag két kendőt telesírt, amiért ki kellett tiltania a jezsuitákat. Úgy hírlett, távozásuk után nem hagyta, hogy levágják a haját, „ezzel adta nyilvános jelét nagy fájdalmának”.⁸⁰ (A medgyesi beiktatás drámájában talán az a legnehezebb mozzanat Zsigmond számára, hogy az országgyűlés és a jezsuiták egyaránt Isten előtti felelősségét hangoztatják, miközben teljesen elmentmondó politikai követelésekkel lépnek fel. A helyzetet az időzítés élezi ki, az ünnepi körülmények, a karácsony eljövetele. Zsigmond ott van a politikai szertartáson, de a jezsuiták karácsonyi istentiszteletétől kénytelen távol maradni.) Lemondó beszédét is könnyekkel küszködve, elcsukló hangon adja elő Zsigmond, sírásra késztet sokakat a hallgatóság soraiban. Erre nemcsak a történetírók, Baranyai és Szamosközy, hanem az eseményről frissen tudósító Istvánffy és Carrillo is így emlékezik.⁸¹ Carrillo azt írja, hogy a szónoklat gravitása, prudenciája és az előadás személyessége bírta együttérzésre a közönséget. Mivel Carrillo nem törődött a beszéd tartalmával, azt az Istvánffy-level alapján fogalom össze és illeszttem be a már elemzett szövegek, beszéd-leírások közé.⁸²

Hogyan kell felbontani azokat a szálakat, melyekkel a választás, a beiktatás, a tizenhét évi uralkodás e két nagy eseménye összekötötte a fejedelmet alattvalóival? Az országgyűlési határozatok még Zsigmond ellenjegyzésével születnek meg.⁸³ A rendek nem vesznek búcsút a fejedelemtől, és csak közvetve érintik a hatalmi változás tényét: eddig is „unió” volt köztük és a „római császár” közt, amely most újabb „consensus-sal” erősítetik meg. Beszélnek arról, hogy az országgyűlési küldötteknek helyben kell felesküdniük a császárra, akik ezt elmulasztják, meghatározott időn belül kötelesek így cselekedni. A császári biztosoktól kapott hitlevelet Szebenben fogják őrizni. Az ismert esküformulák 1598. április 8-i dátumot viselnek⁸⁴; az országgyűlési törvényeket április 10-re keltezték, és ezen a napon mondta el beszédét Báthory Zsigmond. Történeti visszatekintéssel kezdi, majd köszönetet mond a diétának, amiért már akkor fejedelmé választotta, amikor még ki sem érdemelhette. Uralkodását elődeiéhez méri, de nem saját családjáról szól, hanem általában a fejedelmekről, akik a török pártját fogva a magyar királyoknak sérelmeket okoztak. Ő ezen a helyzeten változtatott; két hatalmas uralkodó közül kellett választania, nehogy áldozatává váljék annak, aki győztesen kerül ki kettejük összecsapásából, s ő a keresztény félhez csatlakozott. A beszéd második része a fejedelmi szerepből való kilépésről szól. Hogy miért döntött a lemondás mellett, arra nézve semmit sem tudunk meg Istvánffy leveléből. (Szamosközy és Baranyai ezzel szemben hosszan idézi az uralkodók lemondásának történeti példáit.) Engedelmességgel most már nem neki, hanem a császárnak tartoznak, akire felesküdték. Aki eddig fejedelelem volt, most jóakaró baráttá válik, és a kölcsönös megbocsátás reményével búcsúzik. A császári biztosokat, akik a beszéd ideje alatt a jobbán ültek, a tereméből való távozáskor maga elé engedi.⁸⁵

A ceremóniák összehasonlító elemzése során a beszédek esetében merül fel a legélesebben a forráskezelés problémája. Az itt tárgyalt szertartások összehasonlításának bármely aspektusánál előléphet a források különbözősége miatti rezignáltság, de a szertartások cselekedetek összevetése kevesebb buktatóval jár, mint a beszédeké. A forrásra vonatkozó problémák a tanulmány további részeiben is felvetődnek. A követségi fogadások elemzését ugyanakkor megkönnyíti, hogy az egyes szertartások hasonlóan egymáshoz – sokkal inkább, mint a most véget érő fejezetben szereplők –, és így egyetlen ceremóniatípus változatainak, egyetlen ceremóniális praxis részeinek tekinthetők.

Követségi fogadások

E ceremóniák jelentős része a fejedelelem képviselője, közvetett jelenléte jegyében zajlik, ő maga pedig csak adott pillanatokban tűnik fel. A diplomáciai etikett há-

rom autoritás, a fejedelem, kísérete és a követ – illetve az általa képviselt hatalom – viszonyát mutatja meg; egy-egy többször előforduló jelenség mögött kirajzolódik az, amit a gyulafehérvári udvarban a követfogadás szabályrendszereként tarthattak számon, sőt olyan helyzeteket is megpillanthatunk, amelyek felvillantják a fogadás előkészületeit vagy épp a szabályok alkalmazása körül kialakult vita aspektusait.

Antonio Possevino 1583-ban a Kolozsváron felállítandó jezsuita szeminárium ügyében jött Báthory Istvántól Erdélybe. Március 6-án Gyulafehérvárról Báthory Istvánnak és Ptolomeo Galli pápai államtitkárnak írt levelében rövid említést tesz a fogadásról, melyben az ifjú fejedelem részesítette. Sokkal bővebben tárgyalja az eseményt a jezsuita Thomas Saily – Possevino útitársa – emlékiratában, melyet két változatban is elkészített (1583, 1585).⁸⁶ 1584 szeptemberében megy Franco Sivori, genovai nemes Erdélybe, a havasalföldi Petru fejedelem házassági ajánlatával. Emlékirataiból ismerjük meg tizenöt napos gyulafehérvári tartózkodását, többéves kalandsorozat epizódjaként.⁸⁷ 1592-ben Attilio Amalteót küldte VIII. Kelemen pápa a Báthoryak közti ellenségeskedés felszámolása és a jezsuiták visszahívása érdekében. A pápához szóló, július 2-i leveléből értesülünk a június 25-én és július 1-én tartott fogadásokról.⁸⁸ 1594 februárjában látogat Gyulafehérvárra Kis Mátyás, aki Tiefenbach kassai főkapitány helyett teljesíti egy Rudolf császár által elrendelt küldetést.⁸⁹ 1595. május 16-án kezdődik Alfonso Visconti pápai nuncius csaknem négyéves, Zsigmond lemondásáig húzódó erdélyi tartózkodása.⁹⁰ I. Vincenzo Gonzaga mantovai herceg Luigi D'Avilát küldte Báthory Zsigmond és Mária Krisztierna esküvőjére. A gyurgyevői győzelem után Havasalföldről visszatérő erdélyi hadsereghez csatlakozott a brassói táborban 1595. november 10-én.⁹¹ A társaságában lévő Cesare Viadana december 5-i, már Gyulafehérvárról keltezett levelében tájékoztatja a herceget a feltehetőleg egy-két nappal korábban, a fejedelem Gyulafehérvárra érkezése után rendezett bankettéről és kettejük Mária Krisztierna általi fogadtatásáról.⁹²

A forrásanyag tehát nagyrészt olyan levelekből áll, amelyeknek az írójára és címzettjére a megbízott-megbízó viszonya (követ-uralkodó) vagy a rendi-intézményi kötődés (jezsuita-jezsuita, jezsuita-pápai hivatalviselő stb.) jellemző. Az események és leírásuk között rendszerint rövid idő telik el. Így az információközlésnek csak egyetlen körülménye hordozza magában a torzítás lehetőségét: amikor a követek a fogadási ceremónia során nyert megtiszteltetés mértékét az általuk képviselt ügy, személy jelentőségével összefüggésben állapítják meg, alkalmuk nyílik, hogy önnön fontosságukra, jó szolgálataikra hívják fel megbízójuk figyelmét.⁹³

A követfogadás ceremóniája akkor veszi kezdetét, amikor a követ először kerül szembe az udvari emberekkel a Gyulafehérvárra való bevonulást megelőzően, és a város elhagyásával végződik. Possevino elé hat kocsit küld a fejedelem, Sivorit egy lovascsapat várja, Amalteót kocsi és lovasok. A követ és az udvari delegáció találkozására Gyulafehérvártól két-négy mérföldre kerül sor. Itt rövid beszéd következik, melyben a delegáció vezetője tolmácsolja a fejedelem jókívánságait. Amalteót saját kocsijából a fejedelemébe ültetik át, azon teszi meg a városba vezető utat.⁹⁴ Hasonló cserét bonyolítanak majd le Sivori esetében városbeli lakhelyéről a fejedelmi palotába menet. Amikor fel akar szállni a lovára, a fejedelmi istálló egyik lovát bocsátják rendelkezésére, így vezetheti kantáron azt a lovat, melyet a havasalföldi vajda Zsigmondnak ajándékba küldött.⁹⁵ Possevino, Amalteo és Viadana is a fejedelem kocsiján jut szállásáról a palotába.⁹⁶ Sivori esete bonyolultabb az övéknél, a fejedelmi tiszteletadás már előzetesen kompenzálja az ajándékozás gesztusát. A kocsi, a ló átengedése nemcsak az udvariasság megnyilvánulásaként értelmezhető, hanem – Arnold van Gennep kifejezését használva – az érkezés „átmeneti rítusa”⁹⁷ olyan jellegzetességeként, amely az idegent fokozatosan alárendeli, szinte kényszerítőleg, az udvar felségterületének.

A követek érkezése tehát két részre tagolódik: először, a város határát átlépve csak közel kerülnek úticéljukhoz, másodszor a városban lévő fejedelmi palotához jutnak el. (Ezzel szembenáll a zászlót hozó török már elemzett érkezése, ő útja megszakítása nélkül ment a palota udvarára.) Mindkét esetben küldöttség vezeti őket. A beszámolók elhanyagolják a városba való megérkezés pillanatát, éppen csak megemlítik; egyedül Amalteo beszél a gyalogos testőrkatonákról és a „népről”, de nem pontosítja, hogy a város kapuján kívül vagy belül várakoztak, s az sem világos, milyen csoportokat ért a „nép” tág fogalma alatt, a városon kívül lakókat, vagy városlakó udvari embereket.⁹⁸ Mindez kevés annak megítéléséhez, hogy a város határának átlépése mennyire számított ünnepélyes eseménynek a gyulafehérvári udvar számára. (A követleírások csendjét csak a Mária Krisztierna érkezését látványos népünnepélyként láttató Baranyai-féle szöveg töri meg.)

A követ két érkezés és két bevonulás közt a szállásán várakozik. Sivorinak módja volt a saját két menetén kívül egy harmadikat is megfigyelni, amikor a vadászatról visszatérő fejedelem – tiszteletadásként vagy erődemonstrációként – testőrségét felvonultatta az ablak alatt.⁹⁹

1580-ban villámcsapás sújtotta a gyulafehérvári lőportornyot, megsérült az a közelében lévő ház, melyet a követek számára tartottak fenn. Ezért a Zsigmond beiktatására érkező csausznak két házat kínáltak fel egyet a városon belül, másikat rajta kívül. Az elővigyázatosság oka egy rossz emlékű precedens volt: az udvar korábban keveredett már vitába egy török küldöttséggel a követszállás megromlott minősége miatt.¹⁰⁰ 1584-ben ismét volt jó állapotú városbéli követi ház, erre Sivori utal.¹⁰¹ 1583-ban Possevinónak külön szállást ajánlottak fel, de ő ehelyett Leleszi Jánossal, jezsuita rendtársával lakott együtt. Attilio Amalteót 1590-ben a volt jezsuita épületekben helyezték el.¹⁰² Possevino választása nemcsak a fejedelem udvariassági gesztusával szembeni vonakodással magyarázható, de beilleszthető abba a jezsuiták által felállított sémába is, mely szerint a katolikus fejedelmet az udvarban eretnekek veszik körül: a jezsuita inkább rendtársával lakik, semhogy elfogadná az udvar szívességét. Lehet, hogy a szerzetesi és a világi szféra elválasztásának igénye is befolyásolja döntésében. A jezsuiták törekszenek arra, hogy a világi hatalommal való kapcsolatuk ne legyen feltűnő: ez az igény mutatkozik meg abban, hogy lehetőleg az udvaron kívül választanak maguknak szállást.¹⁰³ Az a tény, hogy Amalteót kilenc évvel később a kitiltott jezsuiták egykori helyiségeibe költöztetik, a tárgyalások hangulatát előkészítő lépésnek tekinthető. A memorandum, melyet a pápai követ átnyújtott Zsigmondnak, tartalmazta azt a követelést, hogy a Báthory István és Kristóf által a jezsuitáknak adományozott javakat Zsigmond tartsa egyben, ne idegenítse el: így a jezsuiták visszatérésükkor könnyűszerrel hozzájuthatnak azokhoz.¹⁰⁴ 1594-ben Carrillo ebben a volt monostorban, saját szállásán látja el Kis Mátyás követet az audiencia előtt szükséges információval. Vele csaknem egy időben érkezik Cumuleo pápai legátus Gyulafehérvárra, s Carrillo jóvoltából a monostorban találkoznak egymással.¹⁰⁵

A követszállás ceremoniálisan legkidolgozottabb szakasza a palota előtt, a palotában veszi kezdetét. Ide tartozik a követi megbízatás nyilvános előadása, a titkos tárgyalások, az étkezés, a fejedelem és a követ közös templombeli megjelenése, a búcsúaudiencia. Zsigmond jóakarataról mindaddig csak az öt reprezentáló tisztségviselő, udvari emberek gesztusai és szavai alapján győződhettek meg a követek, most sor került a személyes találkozásra. A török csausznak Báthory messzire elébe ment; a három pápai küldöttet, Possevinót, Amalteót és Viscontit rendre a palota lépcsőjén várta, Sivorinak csak egy palotabeli teremben adatott meg a találkozás.¹⁰⁶ Jelentősége van az etikett rendszerében, ki melyik oldalon megy. Possevino nagy megtiszteltetésnek veszi, hogy a lépcsőtől a palotába menet Zsigmond átengedi neki a jobb oldalt, ezt távozása-

kor ugyanígy viszonyozza. (A császár a lépcsőn Zsigmond bal oldalán ment fel. Kevésbé lett volna udvarias Báthory a szultán, mint a pápa küldöttjével? Feltehetően az erdélyiek a pozíció vonatkozásában sem akartak udvariatlanul bánni azzal a török követtel, akinek oly aggodalmasan kerestek szállást.)

Zsigmond minduntalan jobb kezét nyújtja Amalteónak a találkozáskor, ő azonban nem szorítja meg: levelében ki is mondja, hogy fogalmai szerint az illendőség nem engedi, hogy elfogadja a köszöntésnek ezt a módját. A kellemetlen helyzetből azzal szabadult meg, hogy „szavakkal és egyéb jelekkel” kifejezésre juttatta, „milyen túláradó udvariassággal viseltetik iránta a fejedelem”.¹⁰⁷ Tény, hogy a testi gesztusok itáliai rendszere nem tartalmazta a kézfogást, talán innen a meglepetés, a jól álcázott méltatlankodás – az is lehetséges, hogy Amalteo, mint pápai követ, kézfogás helyett kézcsókra számított.¹⁰⁸ Az esetnek messzire ható következménye lesz. A pápai diplomata megjegyzi Zsigmondnak ezt a sajátos gesztusát, és négy év múlva, 1596-ban majd ő inti alkalmazkodásra a pápai udvar egy másik tagját, Giovan Francesco Aldobrandinit, mielőtt Bécsben az erdélyi fejedelemmel találkozik.¹⁰⁹

A fogadás palotabeli részének helyszíneiről csak hozzátétőleges adataink vannak. Possevinót és Amalteót nagy terembe vezetik, Sivori nagy termen át jut egy kisebbbe. Sivori és Viadana egy nagyteremben tartott lakomáról beszél. Sivorival szűk körben, kisteremben társalognak.¹¹⁰

A követek nem írták le pontosan a diplomáciai fogadás résztvevőinek a nevét. A legfontosabb méltóságokat, a családtagokat személyesen vagy névről ismerhették, ezeket meg is nevezték, de a lehetséges politizáló csoportok közül csak a tanácsurakét tüntették fel. A többieknek rendszerint az „előkelő urak”, „nemesemberek” kategóriája jutott. Sivori urak egy nagy csoportjában a nem sokkal azelőtt zárult országgyűlés küldöttjeit vélte felfedezni.¹¹¹ Felismerték cselekvéseik alapján az udvar szolgálattevőit: a Zsigmondra a lépcsőnél vigyázó ötszáz testőrt vagy az étkezésnél játszó zenészeket.¹¹²

A Possevino-féle út T. Saily általi leírásaiból, Amalteo követjelentéseiből nem hiányzik az udvari előkelők eretnokségéről szóló panaszkodás. Az útleírások szerzője a pápai küldött érkezését örömmel fogadó, a lengyel király ösztönzése folytán a katolikusokkal való együttműködésre hajlandó hatalmasságok képét rajzolja meg; 1592-ben Attilio Amalteo már úgy tudja, a vele ellenséges eretnek tanácsadók mindent megtettek, bár eredménytelenül, hogy Zsigmond igen visszafogott udvariasságot tanúsítson fogadásakor.¹¹³

Sivori fogadásán az országos-udvari méltóságviselők – a hármastanács tagjai, Giorgio Blandrata „államtanácsos” és Gálffy János udvarmester – a baldachin alatt ülő Zsigmond körül álltak, szemben velük az országgyűlési urak, e két csoport között találkozott tehát követ és fejedelem egymással.¹¹⁴ A jezsuiták templomában tartott vasárnapi misén Zsigmond ismét baldachin alatt foglalt helyet, közvetlenül mellé állították Sivorit, csak utánuk következett az ifjabb Báthory István és Báthory András bíboros. (Láttuk, hogy szerepelt baldachin Zsigmond esküvőjén is; használták úgy a templomban, mint a palotában. Vele bővül azoknak a tárgyaknak a köre, melyeket uralkodói szimbólumokként tarthatunk számon.) Amalteo nagy megtiszteltetésnek vette, hogy a misék alatt a Zsigmonddal szemközi helyen állhatott, amikor azonban Báthory András is megjelent, a pápai követ a bíboros közelében helyezkedett el.¹¹⁵ A lakomán Zsigmond foglalja el az asztal hosszabbik oldalának középső helyét – Sivori szerint ez a szokása –, vele egy oldalon ültetik le az uralkodócsalád két tagját, ifjabb Báthory Istvánt és Gábort, Blandratát és Sivorit. A túlsó oldal jut a hármastanácsnak és a havasalföldi, erdélyi uraknak. 1595-ben már máshol van az asztalfő, Zsigmond, balján Mária Krisztiánával az asztal végén ül, a két hosszú oldal mentén pedig Visconti nuncius,

Viadana, Silvio Piccolomini, a toszkán katonák parancsnoka, Jósika István, a kancellár, és Bocskai István.¹¹⁶

A nyílt audienciákon a fejedelem és a követ egyenrangú és mindenki máshoz képest eltérő pozícióban van. Possevino és Zsigmond ül, a kíséret áll; a fedetlen fővel érkező Sivori meghajlik a talcadin alatt ülő Báthory előtt, akit a méltóságok sapkával a kézben állnak körül, s aztán már Sivori sem lesz fedetlen, mert kalapját a fejére tétetik, le is ültetik. Amalteo és Zsigmond együtt ment a ceremónia színhelyére, a fejedelem ült le először, szemben vele tettek le széket Amalteónak, s mivel Zsigmondon kezdetről fogva volt fejfedő, Amalteo is felvehette a kalapját. A tanácsurak állva és fedetlen fővel figyelték mindkét fél szónoklatát.¹¹⁷ Sivori titkos meghallgatásán rajta kívül csak Zsigmond és a hármastanács jelent meg. A lakomát követő zártkörű megbeszélésen a követ és a fejedelem szemben ült egymással, s körülöttük álltak a hármastanács tagjai és az ifjabb Báthory István, akárcsak a nyilvános audiencián.¹¹⁸ A búcsúaudiencián Amalteo előre hallgatta a fejedelem Kovacsóczy Farkas kancellár előadásában elhangzó válaszát.¹¹⁹

Possevino első kihallgatásán a kancellár adott választ Zsigmond nevében, Sivorien tolmács fordította az olasz beszédet magyarra a fejedelemnek és viszont – kérdés, vajon Zsigmond nem tudott még olaszul 1584-ben, vagy az esemény nyilvános volta követelte meg a fordítást –, Amalteo búcsúaudienciáján a kancellár felelt az előterjesztett pontokra.¹²⁰ De milyen alkalmakkor ragadta magához a szót Zsigmond, milyen hatást keltett mondanivalójával? Amalteo érkezésekor ő mondott beszédet; a követ elküldte a szöveget a pápának, bár számunkra már ismeretlen okból méltatlannak tartotta arra, hogy a pápa szeme elé kerüljön.¹²¹ Ismert három asztali beszédhelyzet is a követjelentésekből. Possevino éppen nagybőjt idején járt Gyulafehérváron, s mikor a tilalom ellenére vajjal sült ételt tettek az asztalra, Zsigmond megkérdezte tőle, lehet-e vajas ételt enni nagybőjtkor. A krisztusi példára alapozott nemleges válasz hallatán eltolta magát a következő, hasonló módon készített fogást, és Possevino fülébe súgta: „Mennyire fájlalom, hogy e tanácsosaim eretnekek.” Az útleírás későbbi változata szerint Possevino ekkor azzal próbálta menteni a helyzetet, hogy a tanácsurakhoz fordulva, „quasi religioso ioco” így szólt: „a nagyságos fejedelem a végén még mindnyájunkat megtérít”; de elég, ha csupán a tanácsurak fiai lesznek Zsigmond vallásán. A tanácsurak Báthory István Possevino által is elismert autoritását hívták segítségül, amikor kijelentették, hogy ő nyilván felkészítette Possevinót az efféle tréfás fordulatokra, de felkészítette őket is, s ha ez egyszer így van, hát egyetértenek fiaik konverziójával.¹²²

Zsigmond latin nyelvű szónoklatában biztosítja Sivorit nagyrabecsüléséről, mely két forrásból fakad: a havasalföldi vajda küldötte, születésére nézve pedig olasz. Az olaszok iránti szeretetét azzal indokolja, hogy apját, amikor Itáliában járt, mindenütt tisztelettel övezték. Emlékeztet a család legtekintélyesebb alakjára, Báthory István lengyel királyra, s kijelenti, hogy Sivorit úgy fogadja, mintha csak az ő követe lenne. Méltánylandó gesztust tett, amikor a havasalföldi vajda iránt érzett testvéri szeretéről szólt.¹²³

1595-ben, két nappal azután, hogy a havasalföldi hadjáratról Gyulafehérvárra visszatért, az asztalnál arra figyelmeztetett a külföldi követek előtt, hogy ha a jövő évben a Habsburgok nem nyújtanak neki segítséget, odavész Erdély, és az ő életének is vége. Elégedetlen a háború eredményével: másképp alakult volna, ha a lengyelek nem keltenek zavart ellene. „Szavait mindenki jól hallotta”, emlékezett Viadana a mondatok súlyára.¹²⁴

A követfogadásokon az idegenből érkezők és a vendéglátók szokásai találkoztak. Leírásokat főleg olaszok hagytak ránk, ezért Gyulafehérvár diplomáciai ünnepségeit jobbára itáliai értékítéleteken keresztül látjuk. (Több szöveg ismeretében tovább ár-

nyalhatnánk a meglévő alapján rekonstruálható ceremóniális szabályokat, a kulturális nézőpontok összevetésével éppúgy, mint statisztikailag. Az időnként zavaró esetlegesség helyét az alapszabályok és variációik rendszeressége foglalná el, ehhez lenne szükség egy gyulafehérvári udvari számadáskönyvre is, ami azonban hiányzik.) Franco Sivori rámutat egy-két olasz szokásra, feltűnik neki az olasz módra megterített asztal, az olasz hangszerek.¹²⁵ A követek mégis inkább általánosságokban írnak a tiszteletadásról és az udvariasságról, ritkábban emelik ki az olaszos jellegzetességeket. De beszédes lehet a leírásokban a hallgatás is, annyit legalábbis jelezhet, hogy a fogadtatás nem volt megbotránkoztatón különböző az elvárásoktól. Két adat szól az étkezés előtti kézmosásról (1584, 1595), amelyek viselkedéstörténeti jelentősége akkor is világos, ha nincs mellettük kommentár.¹²⁶ De látni a szokások különbözőségét, a két fél ellentéteit is. Katolikus követek és nem katolikus udvari emberek mérik össze erejüket egy-egy rövid pillanatra. Amalteo elégedetlen Báthory szónoklatával, furcsállja, hogy kezét akar szorítani vele; Visconti helyi szokást lát abban, hogy jövetelekor latinul „Quamquam”-ot kellett mondania az udvarban, szónoklatot, melynek bonyolult retorikájára ez a megengedő mellékmondatot bevezető kezdőszó utal.¹²⁷ A legérdekesebb összeütközést az a vita provokálta, amely az Amalteo fogadásakor gyakorlandó tiszteletadás mértékének ceremóniális kifejezőeszközei körül forgott.¹²⁸ Amalteo szerint az erdélyi „eretnek” urak arra akarták rávenni Báthoryt, hogy ne menjen elébe a palotalépcsőig, s hogy ő fedetlen fővel, állva adja elő, amivel a pápa megbízta. Láttuk, ezt a tervet nem sikerült érvényre juttatniuk. Másfajta rendet adtak volna a búcsúaudienciának is. A követ és a fejedelem egyenrangúsága nem csorbult volna mindaddig, míg az előbbi beszél, mert mindketten fedetlen fejjel álltak volna. (Tegyük hozzá, hogy pozíciójuk bizonyára a körülöttük állóktól sem különböztette volna meg őket.) Amikor azonban a kancellár megkezdte volna a válaszadást, Zsigmond feltehetette volna a kalapját, Amalteo nem. Ez ellen tiltakozott a pápai követ: „a legnagyobb keresztény fejedelemnél honos szokásra hivatkozva igyekeztem bizonyítani, semmiképp sem illik, hogy amikor Őfensége már feltette a kalapját, az én fejem fedetlenül maradjon”. Amalteo végül azt is elérte, hogy beszédét ülve mondhatta el. A ceremónia részleteiről szóló beszámoló hosszadalmasságát azzal magyarázta, hogy általa diplomáciai precedenst teremtet és foglal írásba; azok a követek, akiket a pápák a jövőben Gyulafehérvárra küldenek, Amalteo fogadásának tiszteletteljes körülményeire előzményként hivatkozhatnak, elvárhatják, hogy őket is hasonló bánásmódban részesítsék.

A követfogadást nyilvánosság és elzárkózás alternatívája jellemzi. Sivorinak a publikus audienca ad alkalmat arra, hogy privát audienciát kérjen. Az előbbin jövetelének csak látszólagos indokáról beszél, tényleges mondanivalóját a zárt kihallgatásra tartogatja.¹²⁹ Ha hiszünk az országgyűlés után Gyulafehérváron maradt urakról szóló történetének, arra következtethetünk, hogy a diplomáciai nyilvánosság az udvari társadalom körén túlra is terjedhetett. Ezt a nyilvánosságot zárták ki Sivori titkos kihallgatásáról, ahol rajta, a fejedelmen és a triumvirátuson kívül senki nem lehetett jelen, mégsem volt teljesen leplezhető, hisz időpontját a nyilvános audiencián közölték, és ugyanolyan kíséret vezetete oda a követet, mint előzőleg. Kis Mátyás, aki minden ceremónia nélkül lépett a városba, Carrillo révén „titkos magánaudienciát” kért Báthorytól, hogy nélkülözhetőség a tanácsurak jelenlétét. A tárgyalás Báthory és Rudolf törökellenes szövetségéről szólt. Bizonyos pontokra Zsigmond azonnal felelt, de még a titkos audienciát sem tartotta elég biztonságosnak ahhoz, hogy teljes mondanivalóját előadja. Amiről nem beszélt, azt Carrillo később mondta el a követnek. Mielőtt Carrillo bebocsátotta volna Kis Mátyást a kihallgatásra, az ajtóban Zsigmond kérésére megkérdezte tőle, milyen címzés áll Rudolf császár levelén, amit majd át kell adnia. Báthory a titkos kihallgatás után Carrillóval felbontatlanul küldte vissza a levelet, azzal az indoklással, hogy

ha a tanácsosoknak meg kellene mutatnia, megsértődnének a rajta lévő címzés miatt, neheztelésük pedig ártana a szövetség ügyében megkezdett egyeztetésnek.¹³⁰ Báthorynak még ebben a hónapban Prágába küldött szerződési feltételei között szerepelt az a követelés, hogy a császár adja meg Zsigmondnak a „princeps” titulust¹³¹; ebből következtethetünk arra, hogy a levél küliratában a „vaivoda” cím állhatott, Kis Mátyás is ezt használta a követjelentésben. Csakugyan olyannyira felháborodtak volna az erdélyi urak annak láttán, hogy Rudolf vajdának nevezi, s ezzel mintegy saját, királyi tisztviselőjévé fokozza le Zsigmondot, hogy emiatt hátráltatták volna a szerződéskötést? Maguk az erdélyiek gyakran titulálták uralkodójukat vajdának. A Prágába eljuttatott pontok ismeretében nem zárható ki, hogy valójában Zsigmond volt elégedetlen Rudolf levelének címzésével, és a levél visszaadásával erre tett jól álcázott, de határozott célzást.

Az 1594-es kivégzéseket a fejedelem szemszögéből magyarázó történetek egyike szerint Zsigmond egy Gyulaféhevárra jött török csasuztól tudta meg, hogy összeküvés készül ellene. Először visszautasította a követnek azt a kívánságát, hogy titkos audienciát adjon neki; csak akkor volt hajlandó maga elé engedni, amikor a csasuz felajánlotta, hogy „név nélkül” jelenik meg: így adott neki éjszaka magánkihallgatást, ahol tudomást szerzett az ellene szövetkezők kilétéről.¹³²

Artilio Amalteónak eredetileg egyáltalán nem állt szándékában a ceremónia kapcsán vitába keveredni, sőt nyilvános bevonulást, audienciát sem akart – jobbnak látta, ha titokban tárgyalhat a fejedelemmel.¹³³ Ahogy mégis a nyilvánosság elé kényszerült, alakítani kezdte a nuncius szerepét, és szembesült ennek bonyodalmas körülményeivel. Itt válik láthatóvá, hogyan avatkozott be személyesen Báthory Zsigmond a követfogadás ceremóniájába: Amalteo szerint saját hírnevét akarta öregbíteni az ünnepélyes szertartással. Hiába akarta volna visszautasítani Amalteo a nunciusi címet és a vele járó tiszteletadást; Zsigmond az ifjabb Báthory István előtt VIII. Kelemen magasztalva azzal dicsekedett, hogy „jöllehet nagybátyja, István király és apja, Kristóf fejedelem igen nagy uralkodó volt, mégse küldtek hozzájuk az akkori római pápák kimondottan nunciusi címmel senkit”, ahogy most Kelemen tette vele.¹³⁴

Báthory Zsigmond követfogadásokban vállalt szerepéről teljesebb képet akkor kaphatnánk, ha a politikai tárgyalások során kinyilvánított véleményeit is sorra vennénk. A szertartások elemzése nem jelentéktelen formaságokat körvonalazott, hanem annak a módját, ahogyan az udvar önmagát és a fejedelmet egy másik udvarról alkotott tapasztalatok birtokában érkező reprezentatív személy elé állította. A szertartás egymást követő állomásain gyakorolható udvariasság formái esetről esetre változhattak; ebben a szertartásrendben a fejedelemnek meghatározott helye volt. Nem meglepő, hogy egyéni közbeavatkozásának néhány olyan esetben találtuk nyomát, amelyek vitatkozással, az elvárásoktól, a szabályoktól való eltéréssel voltak kapcsolatosak.

A jezsuiták és a fejedelem közös szertartásai

Nem kevés, amit a jezsuita rend erdélyi tagjai az ünnepegeikről írnak, mégis szinte elvész abban az iratrengetegben, melyben szervezeti kérdéseikről, a Rómának visszahódított lelkek számáról, a világi politika ügyeibe való betekintési képességükről, szenvedélyes terveikről, az udvari emberek „eretnkségéről” számolnak be. Erdélyi működésük legfontosabb garanciája Báthory István személyes támogatása volt. Báthory Kristóf halála után a lengyel király rájuk – s főleg Leleszi Jánosra – bízta a kiskorú Báthory Zsigmond nevelését. Ez a körülmény teszi számukra lehetővé az erdélyi politikai események közéről való megfigyelését. A fejedelem tanítóiként levelekben rendszerint helyet szorítanak a gyermek Zsigmond neveléséről, fejlődéséről szóló apró, ám fontosnak ítélt történeteknek¹³⁵. Az 1588-as megyesi határozat után, a távollét – egyben titkos és korlátozott jelenlét – éveiben Báthory Zsigmondba és a katolikus főurak-

ba vetik a közeli visszatérés reményét, s 1594-től, a török elleni hadbalépéstől kezdve a kereszténység bajnokaként festik le Zsigmondot, aki 1589-ig pápai kiközösítés alatt állt, épp a jezsuiták kiutasítása miatt.¹³⁶ 1595 májusa, a rend visszahívása¹³⁷ után tevékenységük legális keretek közti újjászervezése is napirenden lévő feladat. Az 1591 és 1599 közötti időszakot Alfonso Carrillo tevékenysége fogja át, aki a fejedelem jezsuita diplomatájaként nélkülözhetetlennek bizonyul mind a II. Rudolf és Báthory Zsigmond közti szövetség létrehozásában, mind a Zsigmond lemondását és a Habsburgok erdélyi hatalomátvételét előkészítő tárgyalásokban.

Az ünnepleírásokat a jezsuiták egymásnak írott leveleiben és azokban a jelentésekben (*Annuae Litterae*) találjuk, amelyekben az egyes rendtartományok vezetői évről évre összefoglalták, amit munkájuk során elértek.¹³⁸ A jezsuita ünnepleírások a rend tagjai, illetve köztük és a renden kívüliek között folyó diskurzus részei. A leírások célja az, hogy az ünnepi rendezvények bemutatásával a vallásos térítőtevékenységet illusztrálják, és annak eredményeit példázzák. A rendezvény egyébiránt önmagában is bizonyítéka a térítés sikerének. A jelenlévőkről soha nem készül részletes kép, a jezsuiták rendszerint beírik azzal, hogy egy-két halvány vonallal vázolják az ünnepek közönségét. A „nép”, az „udvar eretnek előkelői” szerepeltetésével utalnak ünnepségük sikerére. Nincs nagyobb szó annál, hogy a más felekezetekhez tartozó hatalmasságok is kiüntetik jelenlétükkel a katolikus ünnepet. Egyes ünnepek leírásai több szövegben, szövegváltozatban maradtak fenn, ezek eltérései azonban nem lényegbevágóak.¹³⁹

Bár a jezsuiták tevékenységük sikerének biztató jeleként könyvelték el a protészta előkelők Zsigmond kíséretében való részvételét, a misére induló fejedelmi menet összetételét az udvari rendtartás is szabályozhatta, nemcsak a vallási hovatartozás. Báthory István király 1583-as udvari előírásaiban az udvarmesterre, Gállfy Jánosra bízta a fejedelem kisebb-nagyobb helyváltoztatásainak felügyeletét: „az fejedelmet az tanúságra avagy az szentségnek hallására, és vadászni vigye, onnan esmét meg hozza.”¹⁴⁰ Az 1582. évi jezsuita vizitáció emlékirata számol be arról, hogy amikor Zsigmond vasár- és ünnepnapokon a templomba megy, „tanácsosai kísérik, akik azonban otthagyják őt, az egykori székesegyházba mennek, hogy eretnek prédikációt hallgassanak, aztán a megfelelő időben visszatérjenek a fejedelemhez, és újra kíséretet adjanak neki.”¹⁴¹ A jezsuiták tehát vallási aspektusból mutattak be egy nem feltétlenül vallási elv alapján szerveződő, az udvarban kíséreti funkcióval rendelkező csoportot. Leleszi János például 1582-ben nagy sikerként könyvelte el, hogy az előkelők és az udvar a templomhoz vezetik a gyermekfejedelmet.¹⁴²

1583-ban Leleszi azt írja, hogy Zsigmond és a társaságában lévő nyolc nemesifjú minden nap hallgat misét, ünnepeken a templomban, hétköznap pedig az udvarban, egy külön erre a célra rendelt épületben.¹⁴³ Talán palotakápolnában? Egy 1584 elejéről származó adat szerint a fejedelem az ünnepeken megy a templomba, ahol a jezsuiták „nagy pompával, gyönyörű zenével” celebrálják a misét, „bármennyire is ellenezzék ezt az urak közül sokan.”¹⁴⁴ Nevelője 1588 februárjában írja, hogy kéthetente gyón, a jelentősebb ünnepeken áldozik, sőt, szolgálatot teljesít a szentmise alatt.¹⁴⁵ Évekkel a medgyesi határozat után, 1591-ben Alfonso Carrillo szerint „a jelesebb napokon magyarul és latinul hangzik el prédikáció. Más ünnepeken csak magyarul, a fenséges fejedelem és udvara, valamint a nép sokasága előtt.”¹⁴⁶ 1591 végén az immár Bécsben tartózkodó Leleszi váratlanul kijelenti, hogy hírei szerint Jósika István, a majdani kancellár hatására Zsigmond megváltozott, „misét épp hogy csak vasárnaponként hallgat, ünnepeken soha, és prédikációt sem.”¹⁴⁷ 1593-ban azután újra előkerül a jól ismert formula: „prédikációra vasárnaponként és ünnepeken kerül sor a fenséges fejedelem jelenlétében, sokan, főleg nemesek látogatják, és mivel eretnekek is járnak oda, nem csekélyebb az eredmény, mint a korábbi években.”¹⁴⁸ Egy 1594-es adat szerint Carrillo szállásán, a monostorban, vagyis a jezsuita házban mondanak misét a fejedelemnek.¹⁴⁹

A jezsuita templom, melyben Báthory Kristófot eltemették, s ahova Zsigmond misére járt, a fallal körülvett városmag középpontjában helyezkedett el, de maguk a rendtagok a palota tőszomszédságában – a régi préposti házban vagy monostorban – laktak. Az 1582-es vizitációs jegyzék készítőjének fel is tűnt, hogy a lakóhely és a templom viszonylag távol van egymástól.¹⁵⁰ Báthory István királynak is gondot okozott a jezsuita szállás holléte, mivel a gyermek Zsigmondnak, valahányszor tanulni ment hozzájuk, el kellett hagynia a palotát, a király, a gyakori helyváltoztatást elkerülendő, oda akarta beköltöztetni őket. Leleszi János tiltakozását tudomásul véve – „az mi a Pater Joannes be nem menését nézi, ne csudálja kegyelmetek, mert ők az ő rendeket igen stricte tartják” –, el akarta rejtteni a palotától a jezsuita házig vonuló fejedelmet és kíséretét a nyilvánosság elől: „a Praepost házhoz való utat által rekesztetjük, hogy kevés comitatussal, minden ember látása nélkül is oda járhat az mi atyánkfia”.¹⁵¹ A probléma úgy is megoldható volt, hogy szűkítették azon alkalmak körét, amikor Zsigmondnak el kellett hagynia a palotát. 1584-ben Gyulafehérváron három osztályban tanítottak a jezsuiták. Kettő ezek közül a palotában volt, a harmadik pedig a városban, és Zsigmond az egyik palotabeli osztályba járt.¹⁵² Végül a jezsuiták is rugalmasan kezelték az udvari jelenlét kérdését: 1587-es adat szerint a fejedelem nevelője két segítőtársával együtt mindig a palotában van, és elkísérik Zsigmondot, bárhová megy.¹⁵³

Mintegy másfél évvel a megyesi határozat eltörlése után, 1596 decemberében Báthory visszaállítja a gyulafehérvári püspökséget, élére Náprágyi Demetert nevezi ki a következő év májusában.¹⁵⁴ A püspöki templom a palota mellett lévő katedrális lesz, amit a fejedelem már 1595 márciusában visszaadatott a katolikusoknak, a kálvinistákat egy rossz állapotban lévő, városon kívüli templommal kárpótolva.¹⁵⁵ (Így válik érthetővé, hogy augusztusban miért tarthatták Zsigmond és Mária Krisztierna esküvőjét már a katedrálisban, s nem a jezsuita templomban.)¹⁵⁶ A katedrális miserendjén a püspök és a jezsuiták osztoztak, ami gyakori nézeteltérésekkel járt.¹⁵⁷ Ettől kezdve Zsigmond bizonyára választhatott, mikor melyik templomot keresi fel; ám mindössze egyetlen, 1597-ből származó adatunk van arról, hogy rendszeresen megjelent a katedrálisban.¹⁵⁸

Ha a megrendezés helye szempontjából tekintjük át azokat a jezsuita ünnepségeket, amelyeken a fejedelem is részt vett, Gyulafehérvárral szemben Kolozsvárnak jut az elsőbbség, de talán csak amiatt, hogy több leírás maradt fenn az ottani ünnepségekről, mint a gyulafehérváriakról. Ám ez a megállapítás csak az egyszeri, illetve a vallási naptárnak megfelelően évről évre ismétlődő ünnepekre áll: módosul, ha más ünnepi alkalmakat is számításba veszünk. Amellett, hogy a fejedelmi székváros értelemszerűen Zsigmond vallásos nevelésének legfontosabb helyszíne volt, feltehetőleg az itt rendezett országgyűlések sem voltak teljesen közömbösek a gyulafehérvári rendtagok számára; igaz, a Kolozsvárról szóló források az országgyűlési eseményeket tekintve is bőbeszédűbbek. A források általános szűkszávasága mögött a nagyobb formátumú ünnepségek rendszeres előfordulásának hiánya állhat: Gyulafehérváron a jezsuiták megannyi kísérlet ellenére sem tudtak kollégiumukban olyan iskolát létrehozni, amelyet a kolozsváriak 1581-től, Kolozsmonostorról a városba való beköltözésük pillanatától kialakítottak, s amelynek diákságát bizvást igénybe vehették rendezvényeikben. Már Báthory István szívesen látott volna Kolozsvár mellett Gyulafehérváron is egy jezsuita kollégiumot, de majd csak Zsigmond adja ki az alapítólevelet 1596 decemberében, a püspökség helyreállításakor.¹⁵⁹

Szót kell ejteni az országgyűlések időzítéséről. Közismert, hogy a diétára szóló meghívók nagy többsége nemcsak az év hónapját és napját tüntette fel, de jelölni szokta az esedékes vallási ünnepet is. (Nyitva hagyom azt a kérdést, hogy az országgyűlési résztvevők közül kik tekintették saját ünnepüknek a meghívóban előírt napot.) Egyes jezsuita források szerint a Kolozsváron működő rendtagok a városban tartott ország-

gyűléseket saját rendezvényeikkel gazdagították, amit önmagában az a tény is érthetővé tesz, hogy a rendek összejövételének időpontja eleve egybeeshetett a kalendáriumi ünnepek valamelyikével, másrészt a szóban forgó ünnepi rendezvények demonstratív jelleget, politikai jelentőséget is kaptak a jezsuitákkal szimpatizáló vagy épp szembehelezkedő országgyűlési közönség jelenléte miatt. A dokumentumok tehát hallgatnak arról, vajon a gyulafehérvári jezsuita rezidencia is élt-e a diéták adta alkalmakkal, tény azonban, hogy a fejedelmi városban tartották az 1581 és 1598 közötti országgyűlések legnagyobb hányadát, huszonkettőt, ezzel szemben Kolozsvár mindössze négynek adott otthont.¹⁶⁰ A huszonkettő közül csupán nyolc esett arra a periódusra, amikor a jezsuiták a medgyesi határozat értelmében elvileg nem tartózkodhattak Gyulafehérváron, így hát bőven volt lehetőség a kolozsvári példa követésére. Báthory Kristóf temetése a gyulafehérvári jezsuiták templomát tüntette ki, ők a szertartás lebonyolításába kolozsvári társaikat is bevonták. Az uralkodóház családi eseményét és a hozzá kapcsolódó országgyűlést az udvar vallási ünnepre, virágvasárnapra tette.

A Zsigmondot megválasztó 1581 májusi, továbbá az 1583 szeptemberi és az 1587 novemberében tartott kolozsvári országgyűlésről emlékeznek meg a jezsuiták párhuzamos rendezvényeik kapcsán.¹⁶¹ Az 1581 májusi országgyűlésen ellenséges hangok hallatszottak a Kolozsmonostorról április végén beköltöző jezsuitákkal szemben. Báthory Kristófnak nemcsak jelenlétüket kellett elfogadtatnia, hanem fia fejedelemsé válassztását is keresztül kellett vinnie. Az országgyűlési követek fogalmat alkothattak arról, hogy ha Zsigmondot megválasztják, a jezsuitáknak adnak leendő pártfogót. Kristóf ugyanis már a Kolozsvárra érkezését követő napon, május elsején a jezsuita templomba küldte őt, ahol gyerekek köszöntötték dalokkal, és misét hallgatott.¹⁶² Nyolc nap múlva ugyanabban a templomban dispután mérkőztek volna a jezsuiták ellenfeleikkel, akik azonban nem jelentek meg. (Eleven lehetett még annak az emléke, hogy Kristóf két évvel azelőtt hasonló körülmények közt fogatta el Dávid Ferencet.) Téziseiket vitapartner hiányában is előadták Kristóf és kísérete előtt.¹⁶³ Új iskolájukban színlelődást tartottak Zsigmond apja s „az egész ország” előtt. „A színdarabban udvaroncok és diákok vitatkoztak arról, hogy megbecsülendő és fontos dolog-e a tanulás; a végén az udvaroncokat – akik belátták, mi az igazság – a Bölcsességhez vezeti a Szorgalom, és parancsára kiosztja a díjakat.”¹⁶⁴ 1587-ben hasonló konfliktus fenyegetett, mint 1581-ben. A kolozsvári országgyűlésen voltak, akik a jezsuita rend Erdélyből való eltávolítását követelték¹⁶⁵; ekkor akartak a jezsuiták teológiai disputát rendezni Krisztus isteni mivoltáról, de Ghyczy János kormányzó megtiltotta, nehogy zavargást okozzanak.¹⁶⁶ Ennek ellenére egy sor rendezvény várta Báthory Zsigmondot: látogatás a kollégiumban, a szemináriumban és a Szűz Mária kongregációban, ahol szónoklatokkal, versekkel köszöntötték; megnézett egy Szent István királyról szóló színdarabot, filozófiai és retorikai vitákat, valamint latin és magyar nyelvű prédikációkat hallgatott meg.¹⁶⁷ Az egyik prédikáció azt bizonyította, hogy a szentektől való segítségkérés, a szent ereklyék és képek tisztelete nem számít bálványimádásnak.¹⁶⁸ A rektorhelyettes „az ünnepélyes elismerésnek az alapító által gyakorolt módját követve” gyertyát nyújtott át a fejedelmnek.¹⁶⁹ Kolozsmonostoron ebédre hívták a jezsuiták.¹⁷⁰

1583-ban, Báthory Kristóf temetése után a kolozsvári kollégiumi rektor megemlítette, hogy a jezsuita szertartást „az eretnekek” is méltányolták, de kihagyta írásából, hogy országgyűlés követte a temetést.¹⁷¹ Leleszi János, aki a rendek előtt gyászbeszédet mondott, a szertartásról írt rövid soraival élesen elhatárolódott a protestánsoktól: Báthory István király azért temettette el öccsét a jezsuitáknál, állítja, mert az egykori katedrálisban nyugvó holtak, volt eretnekek közelsége kontaminálta volna a testet.¹⁷² A temetés már elemzett leírása, amely világi és egyházi emberek csoportjainak zavartalan ünnepi együttműködését sejtette, és a jezsuiták e megjegyzései együtt teszik

érthetővé, hogyan találkozhattak eltérő szándékok, elképzelések egyetlen ünnep megrendezésekor, és hogyan váltak szét azután. 1594-ben a gyulafehérvári jezsuita templomban ad hálát Báthory azért, hogy az országgyűlés határozott a török elleni hadbalépésről. Az évi jelentésnek az az állítása, hogy az esti ima és a *Te Deum* az „egész nemesség” jelenlétében hangzott el, ismerte azokat az országgyűlési konfliktusokat, amelyek a deklarációt megelőzték, s melyekről a jelentés sem hallgat, legalábbis kétesnek mondható, a fejedelmi akció verbális megerősítésének szokásos formái közé sorolható.¹⁷³

A fejedelem egyes kolozsvári bevonulásaikor is felkereste a rend templomát. A havasalföldi hadjáratról visszatérve azonnal hálaadásra indult. Latin szónoklattal fogadta a pap.¹⁷⁴ Mindkét prágai utazásáról jövet megállt Kolozsvárott, mindkétszer az érkezés utáni napon ment a templomba; 1596-ban két hét után távozott a városból Gyulafehérvárra, 1597-ben viszont mindjárt a templomból arra vette az útját.¹⁷⁵

Zsigmond és a jezsuiták ünnepi együttműködése során mindkét fél emelte a másik fél ünnepségeinek rangját, tehát nemcsak a jezsuiták csatlakoztak az alapvetően fejedelmi, udvari ünnepélyekhez, hanem jelenlétével a fejedelem is felhívta a figyelmet a jezsuiták rendezvényeire. E kölcsönösség jegyében tartottak néhány iskolai ünnepélyt. Zsigmond 1583 szeptemberében Kolozsvárra látogatott; fogadták a templomban, az iskolában és a kollégiumban, Philautiusról szóló komédiát nézett előkelőkből álló kíséretével, megtekintette a bírósági tárgyalásokat utánzó, a nemesség fogalmát taglaló szónoki vetélkedőt is.¹⁷⁶ 1585-ben a Jehuról szóló tragédiával nyitotta meg új iskolai évét a kolozsvári kollégium, ezt tekintette meg Zsigmond és „majdnem minden előkelő”, dicsérték az előadást és a díszleteket, sokukban az a gondolat is megfogant, hogy fiaik tanítását a jezsuitákra bízzák.¹⁷⁷ 1596-ban négy antitrinitárius diákot keresztelnek a kolozsvári jezsuiták – büszkeség tárgya, hogy a város polgárcsaládainak fiait –, egyiküket nyilvános szertartással, amelyen ott van Mária Krisztierna is.¹⁷⁸ A keresztelés után sokak bémálkozása következik Visconti nuncius közreműködésével.

A források lehetőséget adnak arra, hogy fogalmat alkossunk a fejedelem, a jezsuiták és az ünnepi kalendárium viszonyáról. Az egyházi ünnepek nem voltak sem a fejedelem, sem a jezsuiták sajátjai, ahogy a bevonulások, az országgyűlések az egyik, az iskolai rendezvények a másik oldalon, épp emiatt érdemes megfigyelni, hogyan tartották őket, milyen események társultak hozzájuk. Egyes naptári ünnepek többször jelentkeznek a forrásokban, így az is áttekinthető, hogyan térnek vissza ezek a fejedelem és a jezsuiták gyakorlatában. Nézeteltéréseket provokálhatott önmagában az a tény, hogy a jezsuiták megtartottak olyan ünnepeket, amelyeket a protestánsok elutasítottak, sőt maga az ünnepek ideje is vitás lehetett, mióta a Gergely-naptárt Erdélyben bevezették.¹⁷⁹ A kalendáriumi ünnephez rendszerint valamilyen ünnepen kívüli nagy esemény társul, ami gyakran nem más, mint egy-egy személy, közösség vagy akár egyházi épület vallási státusának a megváltozása. Bizonyos esetekben nem is tudjuk, miféle vallási szertartást tartottak ilyenkor, mert a leírásban inkább a „nagy esemény” a fontos, és a kalendáriumi ünnepkel való dátum szerinti egybeesése.

A karácsonyt 1580-ban Zsigmond Gyulafehérváron ünnepelte apjával. Kristóf és Zsigmond együtt ment a jezsuitáknak épp akkor adományozott templomba udvari kísérettel, bár Kristóf néha betegsége miatt a palotában maradt.¹⁸⁰ 1584-ben Zsigmond a pápától kapott keresztet viselve jelent meg a karácsonyi misén a kolozsvári jezsuita templomban, áldozott és a jezsuita diákok kórusát hallgatta.¹⁸¹ 1587 novemberében még Kolozsvárott időzött, de karácsonykor már a Kolozs megyei Egeresen volt, egy nagyobb téli országiárás állomásán, ahova elkísérte udvara és két jezsuita nevelője, Ferricelli és Wujek, akik az úton prédikációkat tartottak. Egeresen ők áldoztatták Zsigmondot és tíz udvari emberét.¹⁸² Két adat kevés ahhoz, hogy kijelentsük: a fejedelem

és udvara rendszeresen a székvárostól távol ünnepelte a karácsonyt. (Nem változtat ezen az sem, ha feltesszük, hogy 1580-ban csak Kristóf betegsége miatt nem hagyták el a fővárost.) Más a helyzet a húsvéti ünnepkörrel, akkor szinte mindig Gyulafehérvár a rendezvények helyszíne.

A nagybőjt utolsó, húsvét előtti vasárnapja a virágvasárnap. Három adatunk van Zsigmond és a jezsuiták közös virágvasárnapjáról. Az egyik Báthory Kristóf temetése: semmi nyoma nem maradt annak, hogy a gyászszertartás mellett tényleges virágvasárnapi ünnepet is tartottak volna ekkor Gyulafehérváron. Az állami temetés és az egyházi ünnep osztozott az időponton. (Pedig ekkor volt már példa virágvasárnapi ünnepélyre az erdélyi jezsuiták és az udvar gyakorlatában: három évvel korábban, 1580-ban ezen a napon az ifjabb Báthory István, Zsigmond unokabátyja misét hallgatott a kolozsmostori jezsuita templomban, amelynek oltárát előző nap processzióban jövő diákok gallyakkal díszítették.¹⁸³) 1591. április 6-án érkezett másodmagával Alfonso Carrillo az erdélyi udvarba, ahol a következő reggel, virágvasárnap, ünnepélyesen fogadták, ami csak úgy érthető, ha tudjuk, hogy nem a jezsuiták rendi öltözkédét viselték, nehogy felismerjék őket. Carrillo leírása alapján ezúttal sem lehet felmérni, kapcsolódott-e az érkezőnek járó fogadtatás vallásos ünnepséggel. A különféle ünnepek időbeli összehangolásának jelenségét segítenek megérteni Carrillónak azok a szavai, melyekkel érkezésének és a virágvasárnappal való egybeesését kommentálta: „jó előjel volt és nem csekély vigaszt nyújtott, hogy Szűz Mária, Magyarország védelmezője napján, Krisztus jeruzsálemi bevonulásának vigíliáján értünk Gyulafehérvárra”.¹⁸⁴ Zsigmond jelenlétében tartott valódi virágvasárnapi ünnepre vonatkozó adat 1596-ból maradt fenn. Ekkor valóban fejedelmi bevonulás előzte meg Krisztus jeruzsálemi bevonulásának megünneplését. A prágai útjáról visszatérő Zsigmond április 6-án érkezett Kolozsvárra, április 7-én, virágvasárnap, szentelt ágat vett át a jezsuita templomban Pietro Maggioritól, a kollégium rektorától. Levelében Maggiori elárulja, hogy olyanoknak is átnyújtotta az ágat, akiknek eretnekségéről akkor nem volt tudomása; a jezsuiták 1596. évi jelentésében ez a sajnálatos mozzanat már nem szerepel, ehelyett Zsigmond kísérete, „a katolikusok és eretnekek nagy sereglete” jelzi az esemény rangját.¹⁸⁵

A lengyel püspök, aki Báthory István megbízásából Kristóf virágvasárnapi temetésén gyászmisét celebrált, a jezsuiták kérésére szentelt olajat hozott magával a húsvétkor bérházi gyulafehérváriak számára, akik közt ott volt Báthory Zsigmond is. Olyan sokan várakoztak, hogy egy részük csak a húsvét utáni első vasárnap (fehérvásárnap, dominica in albis) került sorra.¹⁸⁶ 1590-ben húsvétkor Gyulafehérváron ünnepelte Báthory Zsigmond, hogy a pápa feloldozta a jezsuiták eltávolítása miatt reá mért kiközösítés alól. Arra, hogy nemcsak örömmünnepről, hanem demonstrációról is szó van, Undó Márton, egri kanonok, a fejedelem nevelőjének szavai utalnak: Zsigmond azon munkálkodott, hogy a jezsuita rend mihamarabb visszatérhessen Erdélybe. Feltűnő az ünnep udvari és egyházi komponensének aktív együttműködése: a templombeli úrfelmutatás pillanatáról azok is tudomást szerezhettek, akik a templomon kívül állva hallották a katonák ágyúlövéseit – emlékezhetünk a követfogadásoknál tárgyalt bankettre, akkor azt jelezték a lövések, hogy az étkezők a palotában szájukhoz emelték a poharat¹⁸⁷ –, dobosok és trombitások zenéltek, szintén a templomon kívül.¹⁸⁸ Egy évvel később, 1591-ben húsvét harmadnapjának reggelén rekatolizált az eretnek Christian Francken Zsigmond, „az udvar” és „a nép” előtt a gyulafehérvári jezsuita templomban. Carrillo kevéssel ezelőtt érkezett Erdélybe, és gyors sikerként könyvelhette el, hogy Zsigmond és Jósika István javaslatát fogánatosítva megtérésre bírta Franckent. Carrillónak a látványos húsvéti térítésben játszott szerepét illetően kétségekre ad okot, hogy érkezése és Francken konverziója közt alig több mint egy hét telt el: igaz, Francken ekkor már rendelkezett némi gyakorlattal a pragmatikus és tán csak külsősé-

gekben megnyilvánuló vallásváltoztatás terén.¹⁸⁹ Ebben az évben húsvét vasárnapja után egy hétre, az április 21-i fehérvasárnapra, Tordára országgyűlést hirdetnek: a dátumot az új naptár szerint adták meg. Carrillo szerint voltak az országgyűlésen „szektáriusok”, akik éppen az új naptár és a kolozsvári katolikus templom működése ellen tiltakoztak volna, ha meg mernek szólalni.¹⁹⁰ 1595-ben a nagybőjt negyedik vasárnapján, a húsvét előtti harmadik vasárnap (dominica laetare) adta vissza Báthory Zsigmond a gyulafehérvári székesegyházat a katolikusoknak.¹⁹¹ A „reconciliatio”, a tisztító és újracszentelő szertartás a fejedelem aktív közreműködésével ment végbe. Carrillo két ünnepség időbeli kapcsolatára figyelt fel: miután Zsigmond és Mária Krisztierna grazi eljegyzéséről visszatért Erdélybe, többek közt arról értesítette a rendfőnököt, hogy a grazi és ezt a gyulafehérvári ceremóniát ugyanaznap tartották.¹⁹²

Az 1595-ben Mindenszentek napján (november 1.) tartott kolozsvári ünnepség idején Mária Krisztierna a jezsuita templomban áldozott, és néhány napos otléte alatt többször is megjelent a misén. 1587. november elején Zsigmond Kolozsváron volt, de ezúttal Mindszentek ünnepéről nincs adat. 1591. november 1-re Gyulafehérvárra hirdettek országgyűlést, a fejedelmi udvar tehát ezt az ünnepet nem tartotta fenn kizárólag Kolozsvár számára.¹⁹³

1590. november 25-én – Szent Katalin napján –, egy vasárnap nyitotta újra Zsigmond a kolozsvári jezsuita templomot és kollégiumot, holott a rend jelenléte továbbra is tilalom alatt állt. (A fent említett 1591-es tordai országgyűlés láthatólag épp ezt a rendelkezést akarta visszavonni.) Előkerültek a volt kolozsvári diákok, akiket Zsigmond saját költségén Kolozsmonostoron tartott. Ladó Bálint, a medgyesi határozat után is Erdélyben maradt jezsuita celebrálta a misét. Az eset jelentőségét emeli, hogy aki a róla szóló levelet írta, maga Báthory Zsigmond volt. A leírásban használt fordulatok arra engednek következtetni, hogy a fejedelem egy jezsuita, talán épp Ladó segítségével vetette papírra azt, vagy esetleg maga is elsajátította a jezsuita beszámoló hangvételt. Némi eltérés mégis akadt: „a legfőbb eretnek előkelők mind ott voltak”, igaz, a templomban „eretnység fertőzte lelkük távol tartotta őket szertartásainktól, de rákényszerültek, hogy inkább méltóságunkra legyenek tekintettel, mint a saját vallásukra: erről ők maguk vélekedtek így”.¹⁹⁴ Itt nem egy hittérítő, hanem a hatalmában biztos uralkodó beszél. A fejedelmi kíséret felfogásának ugyanaz a kettőssége ragadható meg kijelentésében, mint az 1582-es vizitációs irat és az ünnepleírások általános sémájának ellentmondásában.

A források nagy része nem segít Zsigmond ünnepek alatti viselkedésének felderítésében, mert csak jelenlétéről nyilatkozik. Nem tudjuk, hol volt az ő helye a templomban, volt-e egyáltalán állandó helye. A meglévő adatok az oltárhoz való közelségéről, az oltárnál végzett cselekvéseiről szólnak. Így is látható azonban a fejedelmi személy kiemelésére, a többi cselekvőtől való megkülönböztetésére irányuló törekvés. Zsigmond nem csak egy a szertartások többi résztvevője között, méltósága a templomban is jól észlelhető. 1583 fehérvasárnapján első azoknak a sorában, akik konfirmálásra mennek, utána következnek a nemesifjak, akikkel együtt nevelkedik.¹⁹⁵ 1584 karácsonyan az áldozásra felsorakozott udvari emberek és a katolikus „nép” élén halad.¹⁹⁶ 1590-ben a főoltár előtt szónoklattal és költeményekkel fogadják a kolozsmonostori diákok¹⁹⁷, 1596-ban, Prágából való hazatértekor az ő kérésére hagyják el a verseket a kolozsvári jezsuiták a fogadás programjából.¹⁹⁸ Ennél durvábban avatkozott bele az ünnep rendjébe 1584 karácsonyan a kolozsvári jezsuita templomban, ahol meglepő módon az „eretnek diákok” is üdvözölni próbálták. A Szentlélekről szóló dalukat félbeszakította, azzal az indokkal, hogy tagadják a Szentlélek isteni voltát. Az utánuk fel lépő jezsuita diákokat viszont nagy adományban részesítette.¹⁹⁹ 1587-ben, miután átvette a kolozsvári jezsuitáktól a gyertyát, „súlyos és királyhoz illő szónoklattal” nyilat-

kozott a Társaság iránti jóakaratról, a katolicizmus terjesztését célzó törekvéséről. Az évi jelentés kiemeli, hogy máskor a kancellár által szokott választ adni.²⁰⁰ A világi térfélről az egyházi oldalra lépett át 1595-ben. A katolikusoknak visszaadott gyulafehérvári katedrálisban végzett engesztelő, tisztító szertartáson ő segédkezett a papnak. Carrillo levele szerint aranytálban szenteltvizet tartott, másik kezében egy „fascis”, vesszőnyaláb volt – mi lehetett itt ennek a rendeltetése? –, a tulajdonképpeni misén pedig ministrált. Az évi jelentésből már kimaradt a „fascis”, de további részletek gazdagították a jelenetet: Zsigmond cselekedete „mindenkit csodálatra készítetett”, „kegyessége felragyogott”.²⁰¹ Kevésbé csodálkozunk a jelenségen, ha felidézzük, hogy már 1588-ban segédkezett a szertartásnál.²⁰²

A kolozsvári kollégium iskoladrámái, disputái abból adtak ízelítőt Báthory Zsigmondnak és kíséretének, milyen színvonalú oktatás folyik a súlyos nézeteltéréseket kiváltó intézményekben, a jezsuiták tehát vizsgáztak a hatalmasságok előtt. Feltűnő a hasonlóság a kolozsvári iskolai előadások bevallott célja és a gyulafehérvári térítői nézetei között: el kell érni, hogy az előkelők a jezsuitákra bízák gyermekeik nevelését, egyúttal hatást gyakorolni a fejedelemeire. A Báthory Zsigmond előtt zajló kolozsvári iskolai rendezvények a gyulafehérvári jezsuiták munkáját egészítették ki. Gyulafehérvár az udvar és a jezsuiták konfliktusának színhelye volt, Kolozsváron pedig azt tanulhatta meg Zsigmond, miképpen mozoghat az országgyűlés és a jezsuiták, illetve a város és a jezsuiták ellentétei között.

Helyváltoztatás és megmérettetés

Mi jellemezte Zsigmond viselkedését, amikor a gyulafehérvári udvartól távolra utazott? Érvényesnek ítélte-e ekkor is az udvari viselkedési szabályokat, melyeknek saját udvarában engedelmeskedett? Hogyan szerepelt, amikor ő érkezett meg valahová, s nem ő látott vendégül másokat? Nagyon fontos lenne tudni, pontosan mi történt azokban a városokban, amelyeken 1595 végén, a gyurgyevői győzelem után átvonult, ahol, Cesare Viadana mantovai követ szerint alattvalói „új, győzedelmes Caesar” gyanánt köszöntötték. E követ közlései elárulják, hogy a fejedelem jövetele előtt Gyulafehérváron diadalíveket, oszlopokat és szobrokat állítottak, és nagy érdeklődés mellett egy este török foglyokat vezettek be a városba.²⁰³ Báthory Zsigmond, miután útba ejtette Kolozsvárt s ott a jezsuita templomot, december 3-án, Advent első vasárnapján vonult be a fővárosba. A templom előtt szállt le a lóról, fogadta Mária Krisztierna, akit Visconti vezetett oda, ezt követte Carrillo latin szónoklata, majd az ebéd.²⁰⁴

Gyulafehérvár és Kolozsvár nem volt Báthory Zsigmond kizárólagos tartózkodási helye, téli utazásokat is tett országában. Az 1587 novemberi kolozsvári tartózkodás után körutazásra indult, és februárban tért vissza a fővárosba.²⁰⁵ Gyulafy Lestár naplójegyzeteiben az 1589 telén tett utazásról olvashatunk; 1591 és 1592, illetve 1592 és 1593 fordulóján Carrillo tartott a fejedelemmel.²⁰⁶

Első prágai útjára Zsigmond 1596. január 2-án indult Gyulafehérvárról, január 13-án már Kassán, január 23-tól 27-ig Olmützben, január 28-án Rosenbergen volt, február 4-én vonult be Prágába, és épp egy hónapra rá, március 4-én hagyta el a várost; március 10-én Bécsbe érkezett, ahol Giovan Francesco Aldobrandini, a pápa magyarországi hadainak kapitánya fogadta; Graz felé akarta venni az irányt, hogy találkozzon felesége anyjával, de erről az Erdélyből jövő hírek miatt letett, és kétnapos bécsi tartózkodás után hazaindult. (Már Prágába menet értesült a székekelyek felkeléséről, ott kapott hírt arról, hogy a felkelést leverték, Bécsben török hadmozdulatokról, valamint ifjabb Báthory István és András bíboros ellene tett lépéseiről tájékoztatták. Azt a tervét, hogy harmad- vagy negyedmagával Firenzén át Loretóba és Rómába menjen, a

pápai udvarban a háború miatt helytelenítették.) Pozsonyból, ahol Miksa főherceggel tárgyalt, március 15-én távozott. Április 6-án, virágvasárnap előtt ért Kolozsvárra.²⁰⁷

Az előző évben, 1595-ben Bocskai István járt Báthory követeként Prágában; Sarmasági Zsigmond vitte Gyulafehérvárra a levelet, melyben Rudolf császár engedélyezte a fejedelemlnek, hogy személyesen Prágába menjen.²⁰⁸ A találkozó célja az volt, hogy a két fél megállapodjon a törökellenes háborúban való együttműködés jövőbeni módjáról, a császári segély mértékéről. Helyeselte a két uralkodó személyes tárgyalásának gondolatát a pápa is.²⁰⁹ A pápa és a császár azt várta az összejöveteltől, hogy sikerül lebeszélniük Báthory Zsigmondot a lengyel kancellár akciójának megtorlásáról, mellyel eltávolította az Erdélyt pártoló moldvai vajdát, ezzel csökkentve az ország háborús esélyeit. Speciano, a Prágában rezidens pápai legátus és Visconti nuncius, aki Erdélyből kísérté oda Zsigmondot, sikerrel munkálkodott azon, hogy Báthory bizza a probléma megoldását VIII. Kelemenre és II. Rudolfra. Alig állapodtak meg Moldvát illetően, a prágai spanyol követ már leírta értesülését, hogy Báthory Zsigmond le akar mondani Erdélyről.²¹⁰ Nem ment nagy kíséret Zsigmonddal Prágába: vele volt többek közt Visconti nuncius, Carrillo, Jósika István kancellár, Sennyei Pongrácz udvarmester, Kornis Gáspár tanácsúr.²¹¹ Az utazás ceremóniális körülményeihez tartozik, hogy a fejedelem titokban akarta tartani kilétét; úgy tettek, mintha nem is ő, hanem Visconti kelne útra, akinek a kíséretében Zsigmond észrevétlen maradhat.

Az Olmützben töltött öt nap története, melyet egy ott élő magyar jezsuita beszámolója őrzött meg, éppen az inkognitó használatáról szól, illetve arról a folyamatról, ahogy Zsigmond a szinte teljes ismeretlenségből a város teljes nyilvánossága elé lép, a ceremóniáktól mentes állapotot ceremóniális szituációkkal váltja fel.²¹² Érkezésekor feltehetőleg csak a város püspöke van tisztában kilétével. Kerüli a lelepleződést, de egyre több helyen beszélnek arról, hogy az erdélyi fejedelem a városban van; a rangját hasonlóképp rejtgető kancellár, miközben egyrészt az inkognitó hatásosságát ellenőrizi, nem tartózkodik finom célzásoktól sem, melyek a inkognitó feloldása felé mutatnak: nem is lehet pontosan megállapítani, hogy Zsigmond akarta-e önmagát fokozatosan leleplezni, vagy azért lépett fel egyre nagyobb nyilvánosság előtt, mert már megbizonyosodott az inkognitó hasznavehetetlenségéről. Január 23-án este a jezsuita kollégium kapuja előtt áll magyar ruhában, s a császárhoz utazó magyar úrként mutatkozik be. Másnap olasz ruhát vesz, és egyetlen emberével vagy épp egyedül a várost járja; ekkor keresi fel Stanislaus Pawlowsky püspököt udvarában. Egy udvaronc tud valamit róla, ezért távozik onnan, nehogy végképp felismerjék. Közben Jósika István kancellár a kollégiumba megy, kérésére egy jezsuita odavezeti hozzá azt a magyar rendtársát, aki majd e történetet leírja. Együtt járnak végig bizonyos kollégiumi termeket, Jósika kérdezősködik, miféle hírek keringenek arról, hogy az erdélyi fejedelem Olmützben van, és mi az, amit Erdélyről a városban tudni lehet. Elárulja keresztnévét, kijelenti, hogy ennél többet már nem mondhat. Míg Jósika bent van, Zsigmond a kapunál próbál bejutni, de miután nem felel az őrnek a kilétét tudakoló kérdésére, nem nyer bebocsátást. Aznap a piacon járt, ahol szembetalálta magát saját képmásával, mely talán egy röplapot díszített. „Ó, szegény erdélyi fejedelmet milyen olcsón adják!” – kiáltott fel a portré árát kevesellve, és jóval nagyobb összeget hagyott ott érte, állítja a leírás szerzője. Este a humaniorák jezsuita tanárával társalog, de az nem tudja, kicsoda ő valójában. Harmadnapra már nem teljes az inkognitó. Megjelenik a püspök celebrálta misén a főtemplomban – a leírás szerint itt már sokan felismerik –, Pawlowsky üdvözlí Visconti nunciust, és már Zsigmondot is köszöntené, amikor az távozik a színről. A püspöki udvarban ebédel, de az udvaroncokat kizárják. A templom és az udvar közönsége előtt tehát még nem fedte fel arcát, de a kollégiumba már ünnepélyesen, a püspök kocsiján vonult be aznap este. Kézfogással köszöntötte a jezsuitákat, megtekintette a

kollégiumot és a szemináriumot, majd visszatért a püspök házához. Negyednap Pawlowsky Prágába indult, viszont megérkezett Carrillo Zsigmond hátrahagyott kíséretével. Az utolsó nap már az ünnepség: magyar ruhában a jezsuita templom miséjére ment, szónoklattal és dialógussal fogadták a kollégiumban. Maga a város lesz az ünnep színtere: a kollégiumból távoztában pénzt szórnak mögötte a tömegnek. Ebéd után elhagyja Olmützt, most már a városi hatóság tiszteletadása mellett: ötven olmützi lovas kíséri ki.

Ugyanígy élt a ceremóniamentes idő szabadságával Báthory Zsigmond Prágában. Ide voltaképpen kétszer érkezett meg. Február 2-án Viscontival Speciano nuncius szállására ment, és egy szolgálójával, csakúgy mint Olmützben, megnézte a várost. Február 4-én reggel elhagyta Prágát, és a császári udvarral való megállapodásnak megfelelően egy négy mérföldnyire lévő helyre ment, hogy a cseh urak Rudolf képviselőiben fogadhassák és kocsiából álló menetben a császári palotába vezethessék. Contarini velencei követ, aki a bevonulás módját feljegyezte, részletes képet ad a két uralkodó első találkozásakor gyakorolt ceremóniáról, amely nem tűnik idegennek a gyulafehérvári követfogadások ismeretében. Rudolf a terem közepéig jön Báthory elé, a császár „szeregetteljes és udvarias szavakat” szól spanyol nyelven, a fejedelem „nagy alázat” jelét adja olaszul. A császári termekben töltött rövid idő elteltével Rudolf az „első termen kívülre” kíséri ki Zsigmondot, akit abban a lakosztályban szállásolnak el, melyet a főhercegeknek tartanak fenn.²¹³

A császárral való személyes tárgyalás hetekig váratott magára: Báthory már a bevonulás napján lázas beteg volt²¹⁴, és az orvosok pirulái, a purgálások csak három nap múlva éreztették hatásukat, ekkor viszont kiderült, hogy bárányhimlője van. Egy hét múlva betegsége enyhülni kezdett, de ezután sem léphetett ki szobájából, az orvosok a császárt is eltanácsolták a látogatástól a fertőzés veszélye miatt. A velencei követ szerint Zsigmond kellemetlen látványt nyújtott: ami a ceremóniákat illeti, a prágai látogatást mindeztáig a teljes sikertelenség fenyegette.²¹⁵ A tárgyalások is jelenléte nélkül kezdődtek meg, de levelek által érintkezni tudott Rudolfal.²¹⁶ Február 21-re már fogadóképes volt, találkozott a prágai nunciussal; az első említés arról, hogy Rudolfal megbeszélést tartott, február 28-án kelt. Zsigmond, amennyire Visconti levele alapján megítélhető, megkönnyebbült amiatt, hogy Rudolf jóakarattal volt hozzá: korábban segélykérésének elutasításától tartott.²¹⁷ A két uralkodó együtt ment március 3-án, vasárnap a kápolnába misére. Zsigmond a császárt lakosztályában kereste fel, a mise alatt pedig szolgálatot teljesített a császár mellett. Az eset a gyulafehérvári székesegyház újrászentelésének szertartására emlékeztet, ott papnak, itt szent uralkodónak segítkezik a fejedelem. Érzékelhető a Sacra Cesarea Regiaque Maiestas és a Princeps rangbeli különbsége. Mielőtt belépett volna a császárhoz, kancellárja által fejezte ki sajnálatát az ott várakozó velencei és firenzei követnek, amiért elfoglaltságai miatt nem tudott velük eddig fejedelmek rangjához méltóan bánni, a mise után azonban külön-külön fogadta őket.²¹⁸

Visconti szerint Zsigmond és egész udvara elégedetten távozott Prágából, ami részben Rudolf ajándékainak volt köszönhető. A tanácsurak és a kíséret többi tagja ezüstműket kaptak, Zsigmond egy hatlovas kocsit, egy gyémántot, egy spanyol páripát és két angliai kutyát. (Sajnos, nincs módomban összehasonlítani mindezt azzal, amit az erdélyiek vittek ajándékba.) Végül a betegség miatt elmaradt látogatást is pótolta a császár, amikor az indulás előtti napon lakrészében felkereste Zsigmondot.²¹⁹ A fejedelem a hosszú betegség miatt a tervezettnél több időt töltött Prágában, így a további késlekedés és a ceremóniák elkerülése végett „lovassági pompa” nélkül vonult ki, saját kíséretén kívül csak néhány, a császár által szolgálatára rendelt nemesember volt mellette.²²⁰

Báthory már Gyulafehérváron abban reménykedett, hogy Prágában találkozhat Giovanni Francesco Aldobrandinivel, a pápai hadsereg kapitányával. Prágában levelet kapott tőle, ebben megígérte, hogy Bécsben majd látják egymást; Visconti szerint Zsigmond nagyon várta a találkozást, kijelentette, hogy Aldobrandiniben magát a pápát fogja látni.²²¹ Bécsi összejövetelüket Aldobrandini mégis eredménytelennek tartotta, neheztelésének adott hangot Cinzio Aldobrandini pápai államtitkárnak írt levelében, amiért megítélése szerint Zsigmond udvariatlanul viselkedett vele.²²² Március 10-én este Aldobrandini ötven-hatvan lovassal, a Bécsben tartózkodó olaszokkal a várostól két mérföldnyire ment Báthory Zsigmond elé. A találkozás pontján kölcsönös gesztusokat tettek: Zsigmond kocsijáról, Aldobrandini lováról szállt le. A fejedelem „meglehetős tisztességgel” köszöntötte az elébe jövőt, de a kocsiba való beszállásnál nem engedte előre. Aldobrandini maga is elsőbbséget akart adni neki – meg is üzent Viscontinak, hogy a maguk részéről ne törődjenek a ceremóniákkal –, azt láthatólag mégis elvárta, hogy Zsigmond legalább jelét adja az előzékenységeknek. A kocsiban Zsigmond, Jósika István jelenlétében, arról panaszkodott, hogy minden szövetségese magára hagyta, beleértve Aldobrandini urát is, a pápát. Aldobrandini a szállására, egészen a szobáig kísérte a fejedelmet, akit látogatók vártak. Távozott, Zsigmond a lépcsőig ment vele. Az itt tett gesztus hátterében egy három évvel korábbi eset húzódott. 1592-ben Attilio Amalteo a pápa erdélyi legátusaként szerzett tudomást Zsigmondnak arról a szokásáról, hogy kezet nyújt a vele szemben állónak. Most, 1596-ban, nem sokkal azelőtt nevezték ki pápai hadbiztosnak, hogy Zsigmond Gyulafehérvárról útnak indult, sőt, azidőtájt várták prágai érkezését.²²³ Éppen őt küldte Aldobrandini a Bécs felé közelítő Zsigmondhoz az üzenettel, hogy ne fordítson gondot a ceremóniára. A lépcsőnél állva most nem Zsigmond kezdeményezte a kézfogást, hanem Aldobrandini, Zsigmond csak elfogadta a gesztust. Aldobrandini ugyanolyan elítélően gondolkodik erről is, mint a kocsiba való beszállásról: a fejedelem nem tette érthetővé, hogy ő akar-e kezet szorítani. Am ennél sokkal rosszabbra volt felkészülve, miután Amalteo figyelmeztette, szinte még az is reménytelen, hogy Zsigmond egyáltalában fogadja majd a feléje nyújtott jobbot. („Nemhogy a kocsiban vagy a szállásán, de még nyilvános helyeken sem”: fogalmazásából kiderül, hogy az udvarias gesztus elsősorban nyilvánosság előtt elengedhetetlen, egyébként pedig a személyes viszony minőségét jellemzi.)²²⁴ 1596-ban Aldobrandini éppen azt hiányolja, amit 1592-ben Amalteo visszautasított, a kézfogás kezdeményezését; az egyszeri tapasztalat mércévé vált, s ez alapján ítélik meg azt a személyt, aki a tapasztalat tárgya volt. Az olasz és a prágai városnézésről szóló adatok birtokában nincs mit csodálkozni azon, hogy a bécsi bevonulás estéjén vagy másnap kora reggel Zsigmond megtekintette a császári palotát.²²⁵ Nem tudjuk, hogy a korábbiakhoz hasonlóan ez is ceremónia mentes szünetet jelentett-e; Aldobrandini mindenesetre tudomást szerzett róla még reggel. Neheztelését tovább növelte, hogy Zsigmond nem látogatta meg őt a szállásán, és anélkül távozott a városból, hogy őt erről értesítette volna. Visconti nuncius is hibának rótta fel, hogy nem viszonzta látogatással és egyéb gesztusokkal azt a szívességet, hogy Aldobrandini a városon kívül várta, és szállására kísérte.

Visconti nem indult el Zsigmonddal Bécsből, egy nappal később fogja követni. Levélírásba kezd, szokásos módon az egyik pápai államtitkárnak küldi híreit.²²⁶ Amint az erdélyiek távoznak, úgy érzi, hogy magára maradva végre bátran leírhatja, amit a fejedelem prágai szerepléséről igazán gondol. Elbizonytalanodik Zsigmond lemondásról szőtt tervei miatt: hogyan lehet majd visszatartani őt ettől? Kétkedik abban, hogy a császár képes lesz megvédeni Erdélyt; G.F. Aldobrandini is emiatt aggódik. Érthető, hogy Báthory a hatalmát fenyegető események hírére sietett haza – épp Aldobrandini adta át neki a lengyelországi nuncius levelét, amelyben a lengyel kancellár akciójáról

szól –, de ez önmagában nem magyarázza, miért nem igyekezett megnyerni magának a pápai kapitány jóindulatát. Hozzájárul az eset megértéséhez, hogy a gyors anyagi segítséghez fűződő reményei Bécsben foszlottak szét: a Prágában ígért összeg első részletét a megállapodás szerint Bécsben vehette volna fel, de az késett; G.F. Aldobrandinitől pedig bizonyosságot kívánt volna a pápai támogatásról. Visconti attól tartott, hogy Zsigmond Pozsonyban a lemondást illető tárgyalásokat kezd Mátyás és Miksa főherceggel. Politikai kételyei arra ragadták a nunciust, hogy államtitkára előtt felfedje, milyen a fejedelem valódi természete. Nem volt elégedett azzal a benyomással, amit Zsigmond a császári udvarban tett. „Nem olyan, amilyennek a világ a látszat alapján tartja; amíg Erdélyben van, tökéletlenségei leplezhetők, de ha ezekbe az udvarokba – a világ színpadaira – lép, és komoly, ítélőképese emberekkel érintkezik, máris fény derül mindenre.” Az elmarasztalásba szánakozó elismerés keveredik: úgy tűnik, Isten mégiscsak vele van, nem is hiányzik belőle az akarat, hogy a kereszténységet szolgálja, csak rossz környezetben van, akármilyen is hát, támogatni kell.

A pápai államtitkár, Cinzio Aldobrandini Visconti leveleiből ellentmondásos híreket kapott Zsigmond udvariasságáról. A Prágából való távozásáról szóló leírásból még arra következtethetett, hogy a kölcsönös szívességek, udvarias gesztusok „a lelkek összekapcsolódását nem kevésbé fogják ösztönözni.”²²⁷ Amikor ennek ellenkezőjéről értesült, meglepő hajlékonysággal, s cseppnyi malíciával nyilatkozott a pápai kapitány valós vagy vélt sérelmeiről. „Sohasem tulajdonítottunk volna különösebb jelentőséget annak, hogyan viselkedik az erdélyi fejedelem a Szentegyház Kapitányával szemben, mert senkinek sem írható elő, mennyire legyen udvarias” – de mostani súlyos lelki megrázkódtatásai közepette különös együttérzéssel kell Zsigmond felé fordulni, rá kell bírni, hogy vesse el a lemondás gondolatát.²²⁸ A politikai pragmatizmus tette megboscáthatóvá Zsigmond ceremóniális vétéseit.

1596 májusában a pápa szentelt botot küldött Gyulafehérvárra, amivel Báthory haditetteit ismerte el: erről éppen akkor született határozat Rómában, amikor a prágai tárgyalásokon a lemondás terve felmerült.²²⁹ Az Aranygyapjas Rend tagjává második, 1597-es prágai látogatásakor avatták Zsigmondot: a kitüntetést, melyet 1594-ben a Habsburg-szövetség szimbolikus megerősítésére kért,²³⁰ akkor kapta meg, amikor a szövetség sorsának alakulása a lemondás körül folyó tárgyalásoktól függött. A pápai diplomaták továbbra is a lemondás ellen lépnek fel, és a császár tanácsosai is el akarják téríteni ettől Zsigmondot, mégis alkudozásba bonyolódnak, ők szólítják fel, hogy nyújtsa át feltételeit.²³¹

Zsigmond remélte, hogy kárpótolhatja Giovanni Francesco Aldobrandinit az egy évvel korábbi sérelmek miatt, de ő nem érkezett időben Prágába.²³² Báthory 1597 januárjában, Vízkereszt után indult el Gyulafehérvárról, nem inkognitóban, hanem nagy kísérettel, amit bizonyára a rendjel átadásának ünnepe indokol. Ismét vele volt Visconti, Carrillo, Jósika, Sennyei és Kornis.²³³ Február 13-án Böhmischbrodiba érkezik, két napig Miksa főherceggel tárgyal; közösen étkeznek, ellátogatnak egymás szállására, és öt órán át mindenkit kizárnak megbeszélésükről.²³⁴ Kettejük találkozóját Rudolf készítette elő, s a február 17-i bevonuláskor a múlt évihez hasonlóan fogadta és szállásoltatta el. Prágában Speciano nuncius igyekezett eltántorítani Báthoryt a lemondástól, de ő nyíltan kijelentette, hogy békét köt a törökkel, ha a császár nem fogadja el Erdélyt. Visconti annak a reményének adott hangot Rumpf császári tanácsos, udvarmester és főkamrás előtt, hogy Rudolf egy személyes találkozón még visszatárlhatja Zsigmondot a lemondástól, mire Rumpf azt felelte, hogy „az egyik kedélybeteg aligha fogja meggyógyítani a másikat.”²³⁵ Zsigmond azt közölte Viscontival a Rudolf-fal való február 19-i megbeszéléséről, hogy a császár könnyekre fakadt, amikor ő előadta, hogy távoznia kell hazájából.²³⁶ Február 20-án Báthory és Jósika pontokba foglalta a feltéte-

leket; Mátyás apostol napján Zsigmond Rudolfal együtt a kápolnába ment, onnan egy szobába vonultak vissza, ahol a császár hiába próbálta eltéríteni a tervétől.²³⁷ Március 3-ra mégis meggondolta magát, elhatározta, hogy megmarad a fejedelemségben. Ezt Carrillo úgy magyarázta, hogy Zsigmond túl kevésnek tartotta a jövedelmet, ami az Erdélyért cserébe kapott birtokokból származott volna.²³⁸ A haditervek egyeztetése, a császári segélyről való tárgyalás után²³⁹, március 4-én (vagy 5-én?) tartották az Aranygyapjú átadásának ceremóniáját.²⁴⁰ Erről lugosi Káthay Ferenc, a pápa olműtzi szemináriumának diákja írt Aquaviva jezsuita generálisnak, de levelében nagyon kevés az értékelhető információ.²⁴¹ A „környező tartományok előkelői” üdvözölték Zsigmondot, majd többek közt erdélyi és magyarországi (jezsuita?) diákok, akiket ő vagy más urak pártfogoltak, szónoklatokat, verseket adtak elő a tiszteletére, így Káthay is. Báthory ezután hazaindult; március 24-én érkezett Kolozsvárra.²⁴²

Zárszó

Arra a kérdésre, hogy közelebb kerültünk-e vizsgálatunk után Báthory Zsigmond személyiségéhez, a válasz: igen és nem. Az uralkodói méltóság viselője mutatta meg magát a ceremóniákban, és ritkán engedett bepillantást abba, hogyan viszonyul ő ezekhez a kifejezésformákhoz. De szétválasztható-e személy, személyiség és méltóság?

Az 1585-ben tizenkét éves Zsigmond elmondta Ferdinando Capecinek, a kolozsvári jezsuita rektornak, amit egy éjjel álmódott. Az udvarmester (Gálffy János) és „az egész ország” a templomba kísérte, de a kapunál észrevette Zsigmond, hogy a templom nem a katolikusoké. Az udvarmester felszólította, „lépj be, vagy mondjon le a fejedelemségről”. Ő leveszi fejfedőjét („beretta”) és az egyik nemesúr fejére teszi: legyen az a fejedelem, ő majd bujdosóként a lengyel király udvarába megy; amint odaér, királlyá teszik. A Zsigmondot Erdély egyetlen reménységének nevező Capeci úgy véli, hogy tudja, „mire gondol nappal, aki éjjel ilyen álmot lát”.²⁴³ Mi ebben már nem lehetünk ennyire biztosak; túl könnyű volna most ebbe a gyermeki álomba belekapaszkodni, a jezsuita nevelés eredményeként és a fejedelmi méltóságtudat önkéntelen jelként értelmezni, így érvelni amellelt, hogy a vallási szertartások, a hatalom szimbóliumai maradandó nyomot hagytak a fejedelem személyiségében.

Báthorynak különféle közönségek előtt, különféle szerepekben kellett fellépnie, az ország rendjei, saját udvara, más udvarok, a jezsuiták elvárásainak megfelelően. Ezek a normák és szerepek ismerhetők meg – s nem közvetlenül a személyiség – az általam követett kutatási módszerekkel. Mindezt írásos megnyilatkozásainak, politikai döntéseinek elemzése egészítheti ki, és – mintegy ellenpontként – a kortársak által a levelezésekben, propagandairatokban, történeti művekben Báthoryról tett kijelentések, a vele szemben támasztott követelmények jövőbeni kutatása. Az udvar struktúrájának és működésének feltárása pedig szempontokat adhat a ceremóniák funkciójának és jelentésének újragondolásához.

Jegyzetek

1. Hasonló reprezentációs formának tekinthető a fejedelmi levelezés; vitatható, hogy a leírt szavak Zsigmond sajátjai vagy tanácsadók sugallták őket, bevett fordulatokkal vegyülnek a személyes megnyilvánulások, kérdéses a levelek hitelességének mértéke. Zsigmond állítása szerint 1594-ben Báthory András bíboros az ő nevével levelet hamisított és felhasználta ellene: Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591–1618). II. kötet. Közrebocsátja: Veress Endre. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XLI. kötet) Bp., 1943. 425–429. (a továbbiakban: MHHD XLI.); a kérdéses levél Szamosközy-nél: Szamosközy István történeti maradványai (1542–

- 1608). IV. kötet. Kiadta: Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XXX. kötet) Bp., 1880. 32–34. (a továbbiakban: MHHS XXX.)
2. Az 1581. május 10-én kelt országgyűlési törvényszöveg a választásról: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. III. kötet (1576–1596). Szerkeszti: Szilágyi Sándor. Bp., 1877. 156–158. (a továbbiakban: EOE III.); az országgyűlésről, Kristóf haláláról: Monumenta Antiquae Hungariae. II (1580–1586). Edidit Ladislaus Lukács S.I. Romae, 1976. 118–122., 124–125., 128., 131., 136–137., 151., 188–189., 348–349. (a továbbiakban: MAH II.)
3. A török követ 1581. augusztus 25-i érkezéséről Szántó István jezsuita: MAH II. 191.; 1581 októberében Báthory István Ifjú János tanácsúrnak: „Kedves nekünk is az zászló meghozása.” Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. kötet (1576–1586). Közrebocsátja: Veress Endre. (Monumenta Transilvanica) Kolozsvár, 1944. 185. (a továbbiakban: Báthory István II.)
4. A temetésről szóló előzetes rendelkezés, valamint utólagos leírása: Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585). Közrebocsátja: Veress Endre. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XLII. kötet) Bp., 1948. 6–9, 274–277. (a továbbiakban: MHHD XLII.); a hármastanács felállítását elrendelő királyi levél: uo., 20–29.; a jezsuita Leleszi János gyászbeszéde: Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (1571–1613). I. kötet (1571–1583). Közrebocsátja: Veress Endre. (Fontes Rerum Transilvanicarum. tomos I.) Kolozsvár–Bp., 1911. 310–315. (a továbbiakban: FRT I.); a jezsuiták feljegyzései a temetésről: MAH II. 162., 202., 611., 613.; A temetési menetet későbbi, Bethlen Farkas művében található forrás alapján elemzi Szabó Péter: Uralkodói temetéseink kérdéséhez. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerkesztette és az előszót írta R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. (a továbbiakban: R. Várkonyi) 330–331., 334. (a továbbiakban: Szabó 1987.); Uő: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Bp., 1989. 71.
5. Az 1588. december 23-ra datált országgyűlési törvényszöveg a beiktatásról: EOE III. 236–238.; Huet Albert szebeni királybíró leírása az országgyűlésről: Anno Domini 1588. Medwischer Landtag-Prozeß [...] In: Nachlese auf dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte, nach authentischen Quellen und Urkunden bearbeitet von A[nton] Kurz. Kronstadt, Johann Gött's Buchdruckerei, 1840. 145–150. (a továbbiakban: Kurz); a jezsuiták beszámolója: Monumenta Antiquae Hungariae. III (1587–1592). Edidit Ladislaus Lukács S.I. Romae, 1981. 276., 281–373. (a továbbiakban: MAH III.)
6. A források teljes áttekintésével túllépünk egy lábjegyzet keretein. Az eseményekhez időben legközelebbi három beszámoló: Alfonso Carrillótól, MHHD XLI. 117–122.; Szántó Istvántól, Monumenta Antiquae Hungariae. IV (1593–1600). Edidit Ladislaus Lukács S.I. Romae, 1987. 84–88. (a továbbiakban: MAH IV.); Radziwill lengyel bíborostól, Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei și Țării-Românești. vol. IV. (1593–1595). Publicate de Andrei Veress. București, 1932. 115–117. (a továbbiakban: DAMT IV.); Szántó levelére emlékeztető, olasz, spanyol és latin nyelvű anoním jelentések: DAMT IV. 123–125., 126–129., 130–136.; Magyar történelmi okmánytár, a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. III. kötet (1553–1608). Összeszedte s lemasolta: Hatvani Mihály. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. III. kötet) Pest, 1859. 64–72. (a továbbiakban: MHHD III.); Szamosközy István részletes jegyzetei: MHHS XXX. 33–47.; Somogyi Ambrus történeti műve: Ambrosii Simigiani notarii comit. Szolnok Interior. Historia rerum Ungaricarum et Transilvanicarum ab anno MCCCCXC usque MDCVI. Quatuor libris comprehensa nunc primum typis edicta liber II. III. IV. Accuravit Josephus Benigni de Mildenberg. Cibinii, 1840. 147–158. (a továbbiakban: Somogyi); Baronyai Decsi János Magyar Historiája (1592–1598). Közli: Toldy Ferenc. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XVII. kötet) Pest, 1866. 129–131. (a továbbiakban: MHHS XVII.); magyar fordítása: Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598). Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. Bp., 1982. 171–174.

7. A leghasznavehetőbb, bár igen régi kiadású forrás egy német nyelvű, név nélküli jelentés 1595-ből: Gruendtlche Beschreibung und eygendtlicher Bericht der Einbeileitung und Copulation [...] Ungrisches Magazin. Erster Band. Preßburg, bey Anton Loewe, 1781. 32–36. (a továbbiakban: Ungrisches Magazin 1781.); MHHS XVII. 171–178.; Apróbb adatok, Alfonso Visconti, a pápa erdélyi nunciusa levelében: Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600). Közrebocsátja: Veress Endre. (Monumenta Vaticana. II. sorozat. 3. kötet) Bp., 1909. 90., 99. (a továbbiakban: MV II.3.); Cosimo Capponi toszkán követ jelentésében, DAMT IV. 259.; Carrillo leveleiben, MHHD XLI. 184–187.; Az 1595. március 5-én tartott grazi eljegyzési szertartásról Mária főhercegnő levele Rudolf császárhoz, Szilágyi Sándor: Carrillo Alfonz diplomáciai működése (1594–1598). Bp., 1877. 145.; A Habsburg hercegnőről Benda Kálmán: Erdély végzetes asszonya. Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna. Bp., 1986.
8. Alfonso Carrillo Mária főhercegnőnek és P. Aldobrandini bíborosnak: Carrillo Alfonz jezsuita-atyá levelezése és iratai (1591–1618). I. kötet. Közrebocsátja: Veress Endre. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XXXII. kötet) Bp., 1906. 279–281. (a továbbiakban: MHHD XXXII.); A lemondó beszéd tartalmáról Istvánffy Miklós Rudolf császárnak: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. kötet (1597–1601). Szerkeszti: Szilágyi Sándor. Bp. 1878. 154–155. (a továbbiakban: EOE IV.); Rudolf Albert főhercegnek: MHHD III. 92–95.; Szamosközy István és Baranyai Decsi János történeti munkájában: Szamosközy István történeti maradványai (1566–1603). II. kötet (1598–1599). Kiadta: Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XXVIII. kötet) Bp., 1876. 36–46. (a továbbiakban: MHHS XXVIII.); magyar fordítása: Szamosközy István: Erdély története (1598–1599, 1603). Fordította: Borzsák István, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Sinkovics István. Bp., 1977. 79–88.; MHHS XVII. 302–308.
9. Giesey, Ralph: The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France. Genève, 1960. 177–192. (Különösen a The King Never Dies c. fejezet ad támpontot elemzésemhez); a velencei dogék temetésének és koronázásának kapcsolata: Muir, Edward: Civis ritual in Renaissance Venice, Princeton, 1981, olasz fordítását használtam: Il rituale civico a Venezia nel Rinascimento. Roma, 1984. 297–317. (a továbbiakban: Muir) Szabó 1987. 327–329.
10. van Dülmen, Richard: A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban. Bp., 1990. (a továbbiakban: van Dülmen); Stahl, Paul-Henri: Histoire de la décapitation. Paris, 1986. (a továbbiakban: Stahl)
11. MHHS XXX. 36.
12. DAMT IV. 185–188.
13. MAH IV. 87.
14. MHHS XXX. 46.; Somogyi 154.
15. EOE IV. 155–162.
16. Az utalás Leleszi Jánostól, Zsigmond jezsuita nevelőjétől származik. MAH II. 203.; EOE III. 162–163.
17. EOE III. 178.
18. EOE III. 463–464.
19. MHHS XVII. 177–178.
20. MAH III. 276., 288–289., 290., 301., 356–357.; Szántó István december 26-ra teszi a fejedelmi beiktatás ünnepségét: MAH III. 359.; Huet Albert december 23-ra: Kurz 145.
21. MAH IV. 84.
22. MHHD XLI. 186.; MHHS XVII. 177.; MHHD XXXII. 279–281.

23. A bevonulások kapcsán I. Petneki Áron: Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban. In: R. Várkonyi 281–290.; Bertelli, Sergio: Qui venit in nomine Domini. In: Il corpo del re. Sacralità del potere nell'Europa medievale e moderna. Firenze, 1990. 55–86. (a továbbiakban: Bertelli); Bryant, Lawrence M.: The king and the city in the Parisian royal entry ceremony. Politics, ritual and art in the Renaissance. Genève, 1986.
24. MHHD XLII. 274–275.; Kurz 145–146.; Ungrisches Magazin, 1781. 34–36; MHHS XVII. 176–178.
25. MHHS XXX. 45.; MAH IV. 86.; Kurz 146.
26. Kurz 145–146., 149–150.
27. MHHS XXX. 46.
28. A kolozsvári számadáskönyv 1588-as bejegyzése szerint a hatóság cigány hóhérokkal tortúráztatott és égettetett meg boszorkányokat. Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Szerkesztette: Komáromy Andor. Bp., 1910. 71.; a cigány hóhérről beszél Szamosközy és Szántó István, az utóbbi arról is, hogy a magyarok nem válladják az ítéletvégrehajtó szerepét, mert alantasnak tartják. MHHS XXX. 46.; MAH IV. 87–88.; Rajtuk kívül Somogyi Ambrus is tud Kendi beszédéről: Somogyi 154.; a hóhér mesterségéről, személyéről: van Dülmen 84–88., 134–139.; Stahl 47–49.
29. MAH II. 191.
30. Ungrisches Magazin 1781. 33–35.; MHHS XVII. 174–176.
31. Somogyi 153.
32. MHHS XVII. 175.
33. János Zsigmond idejében a város az udvari emberek és katonák szálláshelye volt: „Dentro essa città non habita se non la corte di sua M-ta et qualche personaggio con li soldati che sono per ordinaria custodia della terra et quelli per la guardia di sua M-ta. Fuori poi, verso Ponente viè un ampio Borgo dove stanno li Mercanti et si fanno traffichi grandi et di tutte le cose al vivere humano necessarie”, Gromo Giovanandrea: Compendio della Transilvania. Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. vol. II. 1943–1945. 173–174.; Leleszi János a térítés lehetőségeit mérlegelve szemlélteti a lakosság megoszlását, lényegében megerősítve a Gromo-féle leírásban mondottakat: „Alba enim civibus caret. Milites eam incolunt. Perpauci, qui stipendia non merentur, cives, ii extra moenia, veluti in quodam suburbio, degunt, obnoxii et ipsi et aedes et iumenta ipsorum militibus et praefectis et officialibus Principis.” MAH II. 201.; Gyulafehérvár topográfiai és építészeti adatainak egy részét összegyűjtötte Balogh Jolán: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Bp., 1985. 265–308. (a továbbiakban: Balogh); újabb eredményeket közöl Kovács András: Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár középkori és koraújkorai helyrajzához. In: Szamosközy István: Analecta lapidum 1593. Inscriptiones Romanae 1598. Sajtó alá rendezte: Balázs Mihály, Monok István. Szeged, 1992. 25–35.
34. Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958.; Balogh 265–272, 273–278.
35. Magyarországi művészet. 1300–1470 körül. I. kötet. Szerkesztő: Marosi Ernő. Bp., 1987. 432, 693.; Kurz 146.
36. MHHS XXX. 37.
37. Kakas Andrásné háza, mely rendszeres szállása volt a fejedelemnek: Balogh 145–146.
38. MHHS XXX. 46.; Somogyi 155.; annyit Baranyai Decsi János is elárul, hogy a kivégzés pillanatában jégeső támadt, de mivel Zsigmond dicsőítésére írja történeti művét, Szamosközyvel és Somogyival ellentétben nem szólhat az elítéltek iránti szimpátiával az égi jélről: MHHS XVII. 130.
39. MAH III. 302., 312.

-
40. MHHD XLII. 274–275.
 41. MHHD XLII. 7, 275–276.; Kurz 146. Módszertani támpontokat nyújt E. Muir elemzése a velencei köztársaság felvonulásainak struktúrájáról és szimbólumhasználatáról: Muir 217–243.
 42. MHHD XLI. 119.
 43. MHHD XLII. 274., 276–277.
 44. Kurz 145., 147–149.
 45. MAH II. 191.; EOE IV. 154.; MHHD III. 93.
 46. Ungarisches Magazin 1781. 34–35.
 47. Kurz 149.
 48. Kurz 150.; Ungarisches Magazin 1781. 35–36.
 49. Leleszi János mint szokást említi, hogy az új fejedelemnek a török zászlót és buzogányt vagy botot küld („aliquem assistentium emittit, qui eum principem a se electum at approbatum vexillo et baculo seu clava delatis declaret”), de ezzel azt nem állítja, hogy Báthory Zsigmond a zászlón kívül kapott bármilyen más jelvényt. MAH II. 201.; azonban a megyesi szertartáson szerepel egy fejedelmi bot, Kurz 146.; A török által küldött fejedelmi jelvényekről: Rácz Lajos: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp., 1992. 65–81.; B. Szabó János: Az erdélyi fejedelmi jelvények. Keletkutatás, 1994. tavasz. 59–69.
 50. MHHD XLII. 7–8., 275–277.
 51. MHHD XLII. 6., 275.
 52. Szamosközy István történeti maradványai (1566–1603). I. kötet (1566–1586). Kiadta: Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XXI. kötet) Bp., 1876. 118.
 53. Szilágyi Sándor sorolta Szamosközy történeti hagyatékához, MHHD XLII. 8.; MHHS XXX. 17.
 54. Kurz 146.
 55. Kurz 148.
 56. Kurz 150.
 57. Kurz 149.
 58. Kurz 148.
 59. MHHS XXX. 45.
 60. Resch, Adolf: Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart. Hermannstadt, 1901. 23–46., 7–13. tábla.
 61. MAH II. 735.
 62. MAH II. 780.
 63. MV II.3. 220., 410.; 1579-ben Báthory István király is megkapta ezt a kitüntetést. Báthory István II. 139.
 64. Kurz 148.
 65. MAH IV. 87.; DAMT IV. 136.; MHHD III. 71.
 66. EOE IV. 154–155.; MHHD III. 93–94.
 67. MHHS XXVIII. 36–46.; MHHS XVII. 302–308.
 68. Kurz 147–149.; EOE III. 236–238.
-

69. EOE III. 156–158.
70. FRT I. 310–315.
71. MHHD XLI. 186.; MHHS XVII. 177.
72. EOE III. 236–238.
73. Kurz 149.; EOE III. 158., 236.
74. Kurz 147.
75. Kurz 147–149.
76. MAH IV. 88.; DAMT IV. 135–136.; MHHD III. 70.
77. MAH IV. 87.; DAMT IV. 135–136.; MHHD III. 70–71.
78. DAMT IV. 125.
79. MHHS XXX. 42–43.
80. MAH III. 302., 312., 525.
81. MHHD XXXII. 281.; MHHS XVII. 302, 307–308.; MHHS XXVIII. 36., 43–44., 46.
82. EOE IV. 154–155.
83. EOE IV. 155–162.
84. EOE IV. 162–163.
85. MHHD XXXII. 281.
86. Possevino levele Galli bíboros államtitkárnak: MAH II. 413–414.; Báthory István-nak MAH II. 410.; Thomas Saily két útleírása: MAH II. 527–528., 733–735.; a fogadtatás Possevino La Transilvania c. művében is szerepel. Possevino della Compagnia di Gesù, Antonio: Transilvania (1584). Kiadta: Veress Endre. (Fontes Rerum Transylvanicarum. Tomus III.) Bp., 1913. 146. (a továbbiakban: FRT III.); másik kiadásában: Bascaè, Giacomo: Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Roma, 1931. 135–136.
87. Memoriale delle cose occorse a me Franco Sivori del signor Benedetto dopo la mia partenza di Genova l'anno 1581 per andar in Vallachia. In: Pascu, Ștefan: Petru Cercel și Țara-Românească la sfârșitul sec. XVI. Sibiu, 1944. 183–190. (a továbbiakban: Pascu); az emlékiratra hivatkozik Klaniczay Tibor: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: Pallas magyar ivadéka. Bp., 1985. 108–109, 115.; a szóban forgó részt szabadon magyarra fordította Tardy Lajos: Leánykérőben Báthory Zsigmond udvarában. In: Kis magyar történetek. Bp., 1986. 54–68.
88. MV II.3. 20–22.; továbbá Alfonso Carrillo levele: MHHD XXXII. 27.
89. MHHD XXXII. 445–448.; az ebből a kiadásból hiányzó részletet kiadta Kemény József: Diplomatikai kutatások, II. rész. II. Rudolf császár, és erdélyi vajda Báthori Zsigmond közti 1594-beli titkos követségek. Új Magyar Múzeum egyszersmind a Magyar Academia közlönye, 1854. II. kötet. 214.
90. MV II.3. 75–77.; Visconti társaságában indult Gyulafehérvárra Cosimo Capponi, akit Zsigmond és Mária Krisztianna esküvőjéről szóló följegyzése kapcsán már említettem. MV II.3. 71.
91. DAMT IV. 303–304.
92. DAMT IV. 316–317.; ugyanerről a banketről ír Alfonso Visconti nuncius: MV II.3. 156.
93. „Ne csodálkozzon fenséged, ha mindig is a magam hasznára fogom fordítani fensé-

- geitek efféle kegyeit és szívességeit”, írja Viadana a mantovai hercegnek Mária Krisztierna egy udvarias gesztusa kapcsán, DAMT IV. 317.
94. MAH II. 527–528, 733.; Pascu 184–185.; MV II.3. 20–21.
95. Pascu 186.
96. MAH II. 528.; MV II.3. 21.; DAMT IV. 317.
97. van Gennep, Arnold: *Les rites de passage*, olasz fordítását használtam, *I riti di passaggio*. Torino, 1981.
98. MV II.3. 21.
99. Pascu 186.
100. Erdélyország történetei' tára. I. kötet (1540–1600). Kiadta: Kemény József-Nagy Ajtai Kovács István. Kolozsvár, 1837. 170–171.
101. Pascu 185.
102. MAH II. 528.; MV II.3. 21.
103. Duhr, Bernhard S.I.: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*. Bd. I. *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert*. Freiburg im Breisgau, 1907. 686–712.
104. MV II.3. 23.
105. MHHD XXXII. 445–447.
106. MAH II. 191.; uo. 528, 733.; MV II.3. 21.; uo. 76.; Pascu 186.
107. „m'accolse con grande humanità, et m'offerse più volte la mano dritta; ma io, come giudicai convenirmi, non solo non l'accettai, ma con parole, et con altri segni mostrai di conoscere, quanto Sua Altezza soprabondava con me in cortesia.” MV II.3. 21.
108. Egy előzmény: Pierre Lescapier, francia diplomata, aki 1574-ben járt Gyulafehérváron, azt írja, hogy Báthory István fejedelem „kezét nyújtotta, megszorította kezemet, ami nagy kitüntetés, és nem engedte, hogy megcsókoljam a kezét.” Pierre Lescapier utazása Erdélybe, 1574. Fordította Benda Kálmán, Benda Gyula, Tardy Lajos. Bp., 1982., 72.; Báthory tudhatta, hogy a pápa lábát az elé járulókkal illetik, legalábbis erről tanúskodnak V. Sixtusnak 1589-ben és 1590-ben írott leveleiben azok a fordulatok, amelyek ezt a gesztust verbálisan reprezentálják: „con basciare li piedi a V.S.tà”, „humilmente chinandomi bascio li santi piedi”, MAH II. 384.; „beatos pedes S.V. humillime prostratus exosculor”, MAH II. 448.; „beatosque Sanctitatis Vestrae pedes ea qua par est animi submissione exosculor”, MAH II. 537.; Burke, Peter: *The language of gesture in early modern Italy*. In: *A cultural history of gesture*. Eds. Bremmer, Jan – Roodenburg, Herman. Cornell UP., Ithaca, New York, 1992. 72–73.; Roodenburg, Herman: *The 'hand of friendship': shaking hands and other gestures in the Dutch Republic*. Uo., 154, 169.; Bogucka, Maria: *Gesture, ritual and social order in sixteenth to eighteenth century Poland*. Uo., 192.; Frijhoff, Willem: *The kiss sacred and profane: reflections on a cross-cultural confrontation*. Uo., 211.
109. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei și Țării-Românești*. vol. V. (1596–1599). Publicate de Andrei Veress. București, 1932. 20. (a továbbiakban: DAMT V.); Az esetre a tanulmány utolsó részében térek ki.
110. MAH II. 528., 733.; MV II.3. 21.; Pascu 186., 188–189.; DAMT IV. 316.
111. Pascu 186.
112. MAH II. 733.; Pascu 188.
113. MAH II. 528, 733.; MV II.3. 21–22.

114. Pascu 186.
115. Pascu 187.; MV II.3. 22.
116. Pascu 188.; DAMT IV. 316.; MV II.3. 156. A reneszánsz korának asztali szokásairól, beleértve az együtt érkezők hierarchiáját, l. Bertelli, Sergio: La cena del signore. In: Bertelli 164–185.
117. MAH II. 528.; Pascu 186.; MV II.3. 21.
118. Pascu 187., 189.
119. MV II.3. 21–22.
120. MAH II. 528.; Pascu 187.; MV II.3. 21.
121. „Et coí disse nel miglior modo, che seppe, alcune poche parole contenute nel quí allegato foglio, le quali conoscendo quanto siano indegne d'esser lette dalla Sta V. volentieri resterei di mandarle”, MV II.3. 21.
122. MAH II. 528–529., 734.; Possevino Transilvaniájában: FRT III. 146.; a mű cenzora el akarja távolíttatni a jelenetet: „videtur omittendum quod dicit Principem sibi insusurrasse in auribus. Haud placeret Principi publicari quod ipse voluit in aurem secreta dicere.” MAH II. 958.
123. Pascu 188–189.
124. DAMT IV. 316.
125. Pascu 185., 188., 190.
126. 1584-ben Zsigmond kézmosás után ül le a helyére: Pascu 188.; 1595-ben a terembe való belépés után azonnal kezét mosnak a lakoma résztvevői: DAMT IV. 316.
127. „mi è bisognato far un Quamquam latino per sodisfare allo stilo che dicono usarsi qua”, MV II.3. 76.
128. MV II.3. 21–22.
129. Pascu 187.
130. MHHD XXXII. 447–448.
131. MHHD XLI. 91.; 1594 áprilisában Rudolf a követelésre azt válaszolta, nem látja akadályát annak, hogy a vajdát ezentúl fejedelmi cím ékesítse, MHHD XLI. 96.
132. DAMT IV. 116.
133. Amalteo Kolozsváron találkozott az elé küldött Carrillóval és Keresztury Kristóf várkapitánnyal, akikkel abban állapodott meg, hogy nem „nyilvánosan” fog bevonulni Gyulafehérvárra, hanem magánemberként, mivel nem nunciusi címmel küldte a pápa, hanem „személyes szolgálójaként”. Zsigmond változtatott a megállapodáson: MV II.3. 12–13.
134. MV II.3. 22.
135. Bartók István: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: R. Várkonyi 135–157.
136. MAH III. 485–488.
137. EOE III. 472.
138. Jézus Társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről (1579–1613). Közrebocsátja: Veress Endre. (Fontes Rerum Transylvanicarum. Tomus V.) Bp., 1921. (a továbbiakban: FRT V.); Az évi jelentéseket Lukács László S.I. újra kiadta a Monumenta Antiquae Hungariae köteteiben. Az 1581-es kongregációnak a provinciákból Rómába küldendő évi jelentésekről, és az azok alapján készítendő átfogó beszámolóról szóló rendelkezése: MAH II. 344–345.

139. A szövegek közti eltérés rendszerint csekély, eltekintve attól a kirívó esettől, hogy az 1595-ben Mindenszentek napján tartott kolozsvári ünnep leírásának kéziratosa verziója (az 1595. évi jelentés) a fejedelemasszony megjelenéséről szól, amit a későbbi, 1604-ben Nápolyban kinyomtatott szövegben a fejedelemé helyettesít. MAH IV. 187.; MHHD XXXII. 176.; 1595. november 1-én, Mindenszentekkor Zsigmond nem lehetett Kolozsváron, mert erről a napról datálódik Gyurgyevó mellől írt levele, DAMT IV. 301–302.
140. MHHD XLII. 26.
141. MAH II. 256.
142. „Verum, Deo propitio, in his omnibus paulatim emergere altiusque assurgere catholica religio coepit. Nam etsi puerum Principem, id est octennem, deducere tamen procures ad templum cum comitatu et aula debebant.” MAH II. 349.
143. MAH II. 613–614.
144. MAH II. 679.
145. MAH III. 111.
146. MHHD XXXII. 11.
147. MAH III. 721.
148. MAH IV. 29.
149. MHHD XXXII. 445.; Gyulafehérvárra érkezését követően, 1591 májusában Carrillo jelentette, hogy átvette a jezsuiták korábbi templomát és házát: MHHD XLI. 6.; 1592-ben, amikor Amalteo követként Gyulafehérvárot járt, Carrillo a volt jezsuita házban lakott. MV II.3. 14.
150. „patres degunt in domo quadam aulae principis coniuncta”, Szántó István 1581-ben, MAH II. 184.; „Habent commodam habitationem, quae olim fuit domus praepositi, templum tamen non nihil distans”, az 1582-es visitatio emlékirata, MAH II. 256.
151. Gyulafehérvári analógiája ez az uralkodók városi rejtékútjainak, amilyen például Firenzeben az Uffizi és a Pitti palota, Rómában a Vatikán a Castel Sant'Angelo közti összeköttetés. A hármastanács Báthory Istvánnak 1583 augusztusában írott levele és a király válasza szeptemberben: MHHD XLII. 83–84, 94.; Báthory István a lengyel jezsuita provincia vezetőjének hatáskörébe utalta a kérdést, hogy Leleszi és társai beköltözhetnek-e a palotába, világiak közé. A provinciafőnök, G.P. Campano erdélyi útja ekkor volt esedékes; 1584 elején valóban látogatást tett az erdélyi jezsuita rezidenciánál, de jelentésében sajnos semmi nyoma annak, hogyan határozott Leleszi János lakóhelyét illetően. MAH II, 669.; Az udvarban befolyásos Leleszi számára bizonyára különösen fontos lehetett, hogy elutasítsa a palotában felkínált lakást, mely a világi szférához való túlságos közelségének lett volna bizonyítéka; két évvel korábban saját rendtársa, a Kolozsvárott működő Szántó István éppen azzal vádolta, hogy világi ügyekbe keveredik. MAH II. 163.
152. MAH II. 662.; 1585-re eggyel több városi iskolai osztály lett, uo. 866. Leleszi János 1582-ben azzal érvelt a gyulafehérvári iskolák felállításával, hogy az előkelők sosem fogják Kolozsvárra küldeni a fiaikat, mert Zsigmond közelében akarják nevelni őket. Ugyanígy vélekedett Báthory István is. MAH II. 254., 263.
153. MAH III. 61.
154. MAH IV. 235.; MHHD XXXII. 207. 2. jegyzet.
155. MAH IV. 89.
156. Ungarisches Magazin 1781. 34.; MHHS XVII. 176.
157. MAH IV. 236., 240., 284–285., 296.

158. MAH IV. 254.
159. MAH II. 934.; MAH IV. 237–239.
160. Öt országgyűlésnek színhelye Torda, Enyedre négy jut, a listát Medgyes és Temesvár zárja egy-egy alkalommal.
161. 1581. május 1–17: MAH II. 118–122., 124–125., 128., 131., 136–137.; EOE III. 38–41.; az országgyűlési iratok szerint 1583. szeptember 15-től 20-ig tartó kolozsvári diétát az 1583-as jezsuita évi jelentés novemberre teszi. EOE III. 196–199.; MAH II 611–612.; 1587. október 22–28., a jezsuita forrás által novemberre datálva: EOE III. 74–75.; MAH III. 98–101., 113–114.; FRT V. 11.
162. MAH II. 120
163. MAH II. 121., 128.; Az esetet feldolgozta Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. 81.
164. MAH IV 122., 128., 137.; idézi Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. I. kötet. 1561–1773. Bp., 1984. 240. (a továbbiakban: Staud); A témaavasztás a jezsuiták udvarkritikájának egyik momentumaként értékelhető. A lehetséges irodalmi előzmények: Gabriel Chappuys *Le Misaule* című, udvaronc és diák párbeszédére épülő műve, amely Párizsban, 1584-ben jelent meg, és Ulrich von Hutten *Misaulusa*, ahonnan Chappuys a motívumot vette. Smith, Pauline M.: *The Anti-Courtier Trend in Sixteenth Century French Literature*. Geève, 1966.; a színháznak az udvar vallásos megreformálását célzó jezsuita koncepcióban való helyéről l. Valentin, Jean-Marie: *L'image de la cour dans le théâtre des Jesuites des pays germaniques (XVIeme – XVIIeme s.)*. In: *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert*. Kongreß des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Renaissanceforschung und des Internationalen Arbeitskreises für Barockliteratur 1979. Hsg. von August Buck, Georg Kauffmann, Blake Lee Spahr und Conrad Wiedemann. Bd. 3. Hamburg, 1981. 561–567., analógiák az erdélyi és a lengyel jezsuita színjátszás közt: Lewansky, Julian: *A lengyel színház Báthory István király idején*. Bp., 1962.
165. MAH III. 98–101.
166. MAH III. 98., 113–114.
167. MAH III. 98., 114.; A laikusok számára létrehozott Szűz Mária kongregációk történetéről l. Chétellier, Louis: *The Europe of the Devout. The catholic reformation and the formation of a new society*. Cambridge UP, 1989.
168. MAH III. 98
169. FRT V. 11.; MAH III. 114.
170. MAH III. 114.
171. MAH II. 611.
172. MAH II. 613. „Non enim voluit catholicus Rex catholicissimi fratris corpus infesta haereticorum cadaverum societate contaminare, quamvis templum haereticorum et magnificum esset et antiqua procerum ac episcoporum sepultura celeberrimum.”; A jezsuitáknál való temetkezés elvileg nem volt szabályos, de Aquaviva rendfőnök 1581 májusában engedélyezte, hogy az erdélyi rendtagok különlegesen fontos személyeket templomukban eltemessenek: MAH II. 134.
173. MHHD XXXII. 121–122.; MAH IV. 119.
174. FRT V. 46.; MAH IV. 188.
175. MAH IV. 211., 270.
176. MAH II. 611–612.; Staud 241–242.
177. MAH II. 858.; Staud 242.

-
178. Az évi jelentés kéziratában Mária Krisztierna szerepel, helyét a nyomtatott változatban Zsigmond veszi át. FRT V. 55., MAH IV. 249.
179. Szántó István az Erdélyben celebrálandó ünnepekről, és az ünnepek katalógusa 1582-ből: MAH II. 241–247., 338–344.; 1584-ben Báthory István elrendeli a Gergely-naptár bevezetését: uo. 709.; Aquaviva rendfőnök mértéktartást javasol a régi-új ünnepek bevezetése kapcsán: MAH IV. 214–215.
180. MAH II. 106.
181. MAH II. 780.
182. MHHD XLI. 156.
183. MAH II. 43–44.
184. MHHD XLI. 5.; nemcsak Carrillo levelében, hanem a jezsuita rend 1591. évi történetéről szóló, nyomtatásban megjelentett könyvben (1594, Róma) is jutott hely a fogadtatás leírásának: MHHD XXXII. 11., 14.
185. Maggiori levelében: MAH IV. 211.; az évi jelentés két szövegváltozatában: MAH IV. 249., FRT V. 49.
186. MAH II. 613.
187. Pascu 189.
188. MAH III. 539.
189. MHHD XLI. 9., 21.; az évi jelentésben: MHHD XXXII. 12.; Francken szónoklata: MAH III. 622.; az esetet említi a Franckenről írt intellektuális életrajzban Szczuczki, Lech: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken). Bp., 1980. 115.
190. MHHD XLI. 7., 20.; MAH III. 608., 618.
191. MAH III. 113–115.
192. MHHD XLI. 156.; MHHD XXXII. 175–176.; FRT V. 46.; MAH IV. 188.
193. EOE III. 383.
194. MAH III. 555.
195. MAH II. 613.
196. MAH II. 780.
197. MAH III. 555.
198. MAH IV. 211.
199. MAH II. 780.
200. FRT V. 11.
201. MHHD XLI. 156.; MHHD XXXII. 175–176.; FRT V. 46.; MAH IV. 188.
202. MAH II. 111.
203. „ritenuto non solo come Signore e padrone, ma come vittorioso, a guisa d'un'altro Cesare trionfante et di giorno in giorno si aspetta qui in Alba Giulia, sua residenza, dove noi siamo venuti una giornata avanti per comodità degli alloggiamenti, che qui pur si preparano Archi trionfali, colonne e statue”; „Hier sera condussero qui il Bassà di Natolia schiavo et el Bego di Genoa [Jenő], città turchesca, con molto concorso di gente.” DAMT IV. 310–311.
204. Mária Krisztierna Mindenszentekkor és azután még Kolozsváron volt, december 1-én érkezett Gyulafehérvárra. MAH IV. 187.; MV II.3. 156.
205. MAH III. 113–115.
-

206. Gyulafy Lestár följegyzései. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. I. kötet. Közli: Szabó Károly. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXXI. kötet) Bp., 1881. 24. (a továbbiakban: MHHS XXXI); MHHD XXXII. 9.; MHHD XLI. 77.
207. Az indulás: MHHD XLI. 220.; MV II.3. 161.; DAMT V. 1.; Kassa: MHHD XLI. 222.; MV II.3. 177.; Olmütz: MAH IV. 250–251.; Rosenberg: MHHD XLI. 223.; MV II.3. 179.; a Prágába érkezés: MHHD XLI. 223–224.; MV II.3. 178.; Documente privitoare la istoria Românilor. Culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Volumul III. partea II. (1576–1600). București, 1888. 166. (a továbbiakban: Hurmuzaki III.2.); távozás: MV II.3. 186–187.; Hurmuzaki III.2. 179.; Bécs: MV II.3. 190–192.; DAMT V. 19–22.; MHHD XXXII. 506–508.; MHHD XLI. 431–433.; Pozsony: MHHD XLI. 433.; MV II.3. 199.; Kolozsvár: MAH IV. 211., 249.; FRT V. 49.; A székely felkelés hírei: MV II.3. 179., 187., 414.; a törökök és a két Báthory készülődése: MV II.3. 188–189. A római út terve és visszautasítása: DAMT V. 1.; MV II.3. 180.
208. Az ekkor átadott ajándékokról: Vöcelka, Karl: Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II (1576–1612). Wien, 1981. 234.; Sarmasági követség: MV II.3. 161.
209. MV II.3. 169.
210. MV II.3. 161., 162–165., 168–169.; MHHD XLI. 227.; a lemondás: MHHD XXXII. 502.
211. A küldöttség ellátásáról szóló irat: DAMT V. 14.; az utazók számáról tájékoztató adat: Visconti tizenhat ló elhelyezésére rendelt istállót, Prága közelében, MV II.3. 161.
212. MAH IV. 250–251.
213. Hurmuzaki III.2. 166.; MV II.3. 178.; A külföldi uralkodók bevonulásához l. Mitchell, Bonner: The majesty of the state. Triumphant progresses of foreign sovereigns in Renaissance Italy (1494–1600). Firenze, 1986.
214. MHHD XLI. 223.
215. MV II.3. 179, 412.; MHHD XLI. 227.
216. MV II.3. 181, 412.; MHHD XLI. 228–229.
217. MV II.3. 181–183.
218. „Domenica, che fu il giorno della solita cappella, venne il principe di Transilvania a servire all'imperatore et nel passare in camera di Cesare, che l'aspettava, veduti l'ambasciatore di Venetia et me, si scusò per il suo cancelliero...” MHHD XXXII. 504–505.
219. MV II.3. 186–187.; Hurmuzaki III.2. 179.
220. Hurmuzaki III.2. 179.
221. MV II.3. 181.
222. A találkozási levél: DAMT V. 19–22.
223. MV II.3. 164–165.
224. „et da lui fui accompagnato sino vicino alla scala, con haversi lui preso la man dritta al solito, senza mostrar segno alcuno di volerla dare; se bene Monsigr Amalteo, quand'io lo mandai avanti, credeva d'haver a durar gran fatica in fare ch'egli la ricevesse da me, non che in sua carrozza, o in suo alloggiamento, ma ne'anco ne' luoghi publici.” DAMT V. 20.
225. Gyulafy Lestár és Szamosközy feljegyzése szerint 1593-ban, a varsói országgyűlés idején Zsigmond Krakkóba ment, „bejárta mind az palotákat az cracai várban, mulateott Lepsényi szállásán is, és Pipánál az Patikáriusnál sub persona peregrini”; az álru-

hás látogatást mindketten a későbbi események felől visszatekintve ítélték el: „Ezen kezdé el a bujdosást Sidmond”, „Ezen kezdé el az bujdosást, vesztette volna oda isten az fejít.” MHHS XXXI. 27.; MHHS XXX. 27.; Talán ennek a krakkói esetnek is az lehetett az értelme, ami az olműtzi, prágai, bécsi inkognitós városnézéseknek: rövid időre szabadulni a protokolláris kötöttségektől.

- 226. MV II.3. 190–192.
- 227. MV II.3. 193.
- 228. MV II.3. 195–197.
- 229. MV II.3. 172.
- 230. MHHD XLI. 92., 98.
- 231. MV II.3. 278., 280.
- 232. MV II.3. 273., 279.
- 233. MV II.3. 269., 272., 277.
- 234. MV II.3. 275.
- 235. „Un melanconico malamente può curar un'altro”, MV II.3. 277.
- 236. „et venuto a termine di lagrime, trattando di lasciar la patria, Caesar collachrymatus est”, MV II.3. 278.
- 237. MV II.3. 278.; MHHD XXXII. 199.
- 238. MHHD XXXII. 201.
- 239. DAMT V. 57–59.; MHHD XXXII. 201.
- 240. MHHD XXXII. 201.; MV II.3. 283.
- 241. MAH IV. 273. Nyomatott formában fenn maradtak Káthaynak Zsigmond tiszteletére írt szónoki művei és költeményei, de nem tudjuk, ezek közül adta-e elő valamelyiket az ünnepségen. Gratulatio In Laudem Sevenissimi Sigismundi Bathory [...] Cum Aurei Velleris insigni ornaretur. Autore Francisco Kathay de Lugas, eiusdem Sevenissimi Principis diente, ac Eloquentiae studioso, in Alma Olomucensi Academia Societatis Jesu. Clomutii, Typis Georgij Handelij. Anno M.D.XCVII. Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 899.
- 242. MAH IV. 270.
- 243. MAH II. 780.

PÉTER ERDŐSI

Das festliche Gesicht von Zsigmond Báthory Der Fürst und die Zeremonien

In der Propaganda existierte über Persönlichkeit und Herrschaft des siebenbürgischen Fürsten Zsigmond Báthory in der ersten Hälfte seiner Herrschaft (1581–1598) ein sehr widersprüchliches Bild. Um diese Widersprüche aufzulösen, der Persönlichkeit näher zu kommen, bietet sich die Untersuchung an, die die von der Propaganda erschaffenen Urteile von den Rollen unterscheidet, die der Fürst selbst gewählt und gespielt hatte. Diese Rollen zeigten sich in den Zeremonien. In der Studie geht es in erster Linie um Báthorys räumliche und gesellschaftliche Aspekte der öffentlichen oder geschlossenen Zeremonien (der Hauptplatz der Stadt, die

Innenräume des Palastes und der Kirche) sowie die festliche Ordnung, Struktur der teilnehmenden Gruppen (Landtag, Hofleute, Stadtbewohner). Der Akzent liegt mehr auf der vergleichenden Analyse der Zeremonien als auf deren einzelnen Beschreibung. Bei der Auslegung dieser wird vom Verfasser jener verbalisierte Diskurs herangezogen, der diese Festakte begleitete: die Quellen, die die Beschreibungen überliefern, werden kritisch unter die Lupe genommen.

Verfasser stellt drei Kategorien dieser Festakte auf. In die erste gehören jene, die bei den ersten großen Wendepunkten der Herrschaft von Báthory veranstaltet wurden. Deren gemeinsame Züge werden durch die Analyse des eigentlichen Festaktes, der Herrschaftsinsignien, der vom Landtag auf den Fürsten bezogenen Prinzipien und Verhaltensnormen ersichtlich.

Die zweite Kategorie bilden die Empfänge der Gesandten. Aufgrund der Berichte der ausländischen, hauptsächlich italienischen Gesandten werden Grundelemente der Zeremonie, Regeln der siebenbürgischen Variante der diplomatischen Etikette dargestellt. Es wird dabei eindeutig, daß Báthory nicht nur die ihm vorgegebenen Rollen spielte, sondern auch selber aktiv diese durch die Entscheidungen bezüglich des Zeremonienablaufs gestaltete.

In die dritte Kategorie gehören die Feste des Jesuitenordens. Die Geschichte der Jesuiten im vorwiegend protestantischen Siebenbürgen war recht verwickelt, durch einen Landtagsbeschluß wurden sie sogar für Jahre (1588–1595) verboten. Trotz allem hatten sie in der Erziehung des katholischen Fürsten und später in dessen diplomatischen Beziehungen eine Schlüsselposition inne. Die religiöse Erziehung des Fürsten, das System der Tätigkeit der Jesuiten am Hof und jene Konflikte, die bei den religiösen Akten die Jesuiten zusammen mit dem Fürsten den Protestanten gegenüberstellten, können rekonstruiert werden.

Zsigmond Báthory stattete zweimal einen Besuch bei Rudolf II. in Prag ab, um über die Kooperation im Krieg gegen die Türken zu verhandeln bzw. um seinen Rücktritt vom siebenbürgischen Thron zugunsten des Kaisers vorzubereiten. Unter diesem Aspekt werden die zeremoniellen Vorschriften in Siebenbürgen mit denen des kaiserlichen Hofes verglichen. Die Studie erschließt in erster Linie die Formen der persönlichen Repräsentation des Fürsten, bringt den Leser aber auch der Persönlichkeit der beschriebenen Figur näher.

PÉTER ERDŐSI

The ceremonial image of Sigismund Báthory
The ruling prince and ceremonies

Propaganda created a rather controversial image of the personality and the rule of ruling Prince Sigismund Báthory of Transylvania in the first phase of his reign (1581–1598) concluded by his abdication. One of the possible ways to resolve the contradictions and to approach the personality is an investigation that separates the judgements created by propaganda from the roles that the prince himself assumed. These roles appeared in ceremonies. The present essay concentrates first of all on Báthory's spatial position in ceremonies, his ceremonial acts, gestures and speeches, placing them all within the wider context of all the ceremonies. The spatial and social aspects of the public or private nature of the ceremonies (municipal squares, palaces, church interiors) are discussed along with the ceremonial arrangement and structure of participating groups (diet, courtiers, burgesses). The author lays more emphasis on the comparative analysis of ceremonies than on their individual descriptions. The interpretation makes use of the verbal discourse surrounding the ceremonies: this leads to the criticism of the sources containing the descriptions.

The ceremonies are divided in three categories. The first contains those held at important turning points of the reign. Their connections are defined through the analysis of the particular ceremony itself, the use of the regalia, the principles of the diet concerning the prince, and the forms of the prince's behaviour.

The second category includes the reception of ambassadors. The rules of a Transylvanian version of diplomatic etiquette can be outlined on the basis of the reports of foreign, especially Italian envoys. Here Báthory was evidently not merely acting out parts he was cast for but actively influenced them with his decisions concerning the various ways of staging the ceremonies.

The third part is made up of the ceremonies of the Jesuits. The history of that religious order in predominantly Protestant Transylvania was rather turbulent, their activities even suspended for years (1588–1595) by one diet resolution. They held, however, a key position in the education and later in the diplomatic contacts of the Roman Catholic prince. It is possible to reconstruct the religious education of Báthory, the system of the Jesuits' activities in court as well as the conflicts that set the Jesuits and the ruling prince against the Protestants during religious events.

Sigismund Báthory made two trips to Rudolph II's court in Prague to discuss cooperation against the Turks and to prepare his renunciation of the Transylvanian throne for the emperor. The ceremonies of the Transylvanian and imperial courts are compared in connection with these visits.

Exploring mostly the forms of the personal representation of the prince's office, the essay also provides clues concerning the personality of the prince himself.